

‘לא נותר יתום לקדיש’ – שירים על קיץ 1941 בליטא

סיגלית רוזמרין וישראל רוזנסון

הקדמה

את יהדות ליטא הספיד משה בן פורת פרטמן בהציגו את תמצית האסון והשבר:

יְהוּדוֹת לִיטָא, שֶׁהָאִירָה עוֹלָם, נוֹתְרָה בְּדָד בֵּין מְצָרֶיהָ
כָּל עִיר וְעִירָה בְּדָד בְּכִלְיוֹנֶיהָ בְּדָד בְּיִסּוּרֶיהָ
מִי יָדַע עֲלֵבוֹנָה עֵת לְעָגוֹ עַל שְׁבָרֶיהָ
מִי שָׁמַע נְאֻקוֹתֶיהָ בְּהִתְפַּתְּלָהּ בְּפִרְפוּרֶיהָ
יְהוּדוֹת לִיטָא הַדְּוִוִיָּה וְהַמְעֵנָה הַכְרַעָה לְטַבַּח בְּמַעֲנֶיהָ
בְּשָׁנַת תַּיִו־שִׁינ־אֶלְף נְדָם נִכְלָם כְּנוֹר חַיִּיהָ.¹

‘שנת תי״ו-שי״ן אלף’ משמעותה בהקשר הנידון קיץ תש״א (החל מסוף חודש יוני 1941) הגולש אל סתיו תש״ב, חודשים שבהם הושמדו כמעט כליל קהילות ערי השדה והעיירות של ליטא, ובערים הגדולות בוצעו רציחות המוניות והיהודים שנותרו גורשו לגטאות. במונן מסוים ניתן לראות במהלך מחריד זה את הגילוי הראשון של ‘פתרון סופי’ טוטלי המתבצע בשיטה מתוכננת וביעילות שקשה לקלוט אותה; בלשונו של אבא קובנר, מי שהיה לימים למשורר מפורסם, שבתחילת חורף תש״ב (ליל 31.12.1941) כתב בכרוז בגטו וילנה: “...היטלר זומם להשמיד את כל יהודי אירופה. על יהודי ליטא הוטל להיות הראשונים בתור...”.

בשורות הבאות נעסוק בשירים שנכתבו על אודות הקיץ הנורא ההוא. יוצגו מבחר שירים שנכתבו בהקשרים שונים בסמוך לאירועים ואחריהם.² נבחן את מאפייניהם הלשוניים של

1. בן פורת פרטמן, זכור, עמ’ 13.

2. כאמור, מבחר שירים; הכוונה איננה לגעת בכל מה שנכתב, ובאופן כללי התמקדנו במחברים ובמשוררים פחות ידועים. לא כללנו בלקט זה את הקבוצה הגדולה של שיריו של אברהם סוצקובר על אודות גטו וילנה והפרטיזנים שביניהם שירים רבים מתייחסים לקיץ 1941 (סוצקובר, כינוס, עמ’ 95-141). ניתוחם של שירי סוצקובר מחייב התייחסות לכלל שירתו, נושא הראוי לליבון בפני עצמו.

השירים ואת השפעתם על המסר החזק והמזעזע בעצמתו המועבר באמצעותם. השירים בידיש שתורגמו לעברית הובאו בתרגומיהם בלבד.

א. 'ליטא גיא ההריגה'
משה בן פורת פרטמן³

ליטא גיא ההריגה

א

השחיטה בליטא עברה חיש
מיום כ"ז בסיון הבהול
עד שלהי אלול
לא נותר יתום לקדיש

כל עיר ועירה במקור
מכל פנים אימה נבטת
ללא רחם היד כורתת
ואין אומר עצר

בתי יהודים בעצבת
קרות קפואות
על פתחים מזוזות
אין יד יהודית מלטפת

בבתים צהלת אחר-יום טבח
בגביעי קדוש טהורים
קיא צואת שכורים
יורשי הטבוחים עלי זבח

איה היהודים איה הם -
מאחורי הערים

3. בן פורת פרטמן, זכור, עמ' 13-16.

בְּבוֹרוֹת פְּעוּרִים
מְעַנִּים מִתְגוֹלְלִים בְּדַמֵּיהֶם

גִּיא הֶהָרִיגָה לִיטָא
בְּכָל עֵיר וְעִירָה
כָּל זֶד יְהִיר וְאִישׁ שָׂרְרָה
נִצַּח עַל הַשְּׁחִיטָה

כָּלֶם לְטַבַּח נִתְּנוּ יָד
רוֹפֵא, מוֹרָה וְאִישׁ מִשְׁפָּט
בְּמוֹעֶצֶת הָרֶצַח כָּלֶם פֶּה אֶחָד
וְכָל הָעַם קָרָא הַיָּדָד

שְׁחִטּוּ בְּלַעַג וּבְרַמְיָה
הַגְּבָרִים לְעִבּוּדָה - רֵאשׁוּנָה
הַנְּשִׁים וְהַיְלָדִים בְּהַמְתַּנָּה
לְאַחוּד הַמִּשְׁפָּחוֹת - בִּירְיָה

חֲזִירֵי יַעַר הַגּוֹיִים
לְיוֹנֵק וְעוֹלָל
עַל הַכְּדוּר חֲבָל
וְהַשְּׁלִיכוּם אֶל הַבוֹרוֹת חַיִּים

דוֹר לְדוֹר יִסְפֹּר הַזְּעוּת
מָה עָשָׂה לִי אָדָם
מָה עָשָׂה זֶה הָעַם
לְעַמִּי שֶׁבְּצִלוֹ חֵי שָׁנוֹת מֵאוֹת

אֲמָהוּתִי וּבְנוּתִי בְּכַרְעָה
עַל פִּי הַבוֹר שְׁחוּחוֹת
בִּיּוֹדֵי יְלָדֵיהֶן חֲבוּקוֹת
וּמוֹלָם יָד הַכּוֹרֶת הַנְּטוּיָה

הוֹדֵי וּכְבוֹדֵי חָלְלוּ
 רַבָּנִים וּגְאוּנִים
 נִכְבָּדִים נְשׂוּאֵי פָּנִים
 בְּעַפְרֵי קֶרֶם עוֹלָלוּ

הִתְעַלְלוּ בְּכַבּוֹדֵי בְדָמֵי הַתְּהוֹלָלוּ
 אֶסְפוּ הַמוֹנִים
 לְמַחְזוֹת מְעֻנִים
 לְסוֹפֵי הַמֶּרֶץ צָהֲלוּ

לִיטָא בֵּיתִי שְׁבַדְרֶךָ
 קִהְלוֹת קִדְשׁ עֲתִירוֹת
 תּוֹרָה וּמַעֲשֵׂי יִצְרָת דּוֹרוֹת
 בֶּן רַגַע נִמְחָחוּ וְנִעְקְרוּ

אֶתְמוֹל לִי נִתְּנוּ קוֹרֵת גַּג
 אֶתְמוֹל יְדֵידִים
 הַיּוֹם נִבְגְּדִים
 נְרַמְסִים בְּכוֹז וּבְלַעַג

כְּשֵׁשׁ מֵאוֹת שָׁנוֹת יְרוּשָׁלַיִם בְּלִיטָא
 וּבִשְׁנַת תש"א מְשַׁפְּלֵת
 יְרֵדָה הַמְּאֻכָּלֵת
 וַיְהוּדֵי לִיטָא הִכְרִיתָהּ

[...]

משה בן פורת פרטמן נולד בשנת 1921 בעיירה ניישטוט (אביו היה רבה האחרון של הקהילה). הוא למד ב'בית התלמוד הגדול' בקלם. בקיץ תש"א, זמן קצר לפני כיבוש הנאצים, עזב את קלם בגלל חששו מן הפעילות של המשטרה הסובייטית, עבר לשהות עם משפחתו בעיירה קורשאן; משם ניסה לחזור עם פרוץ המלחמה לקלם, אך התבשר כי חברי הקהילה שם כבר כלואים, ולכן נשאר בשבלי; כך ניצל מהרציחות בקורשאן ובקלם.

עם יהודי שבלי גורש לגטו, ואחרי חיסולו בקיץ 1944, יחד עם אחרוני השורדים, נשלח למחנות ריכוז בגרמניה, שמהם שוחרר על-ידי הצבא האמריקאי במאי 1945. ב-1946 עלה לבדו לארץ בעלייה בלתי-לגלית והקים כאן את ביתו. את השירים ריכוז בספר 'זכור', מהם שנתחברו בגטו שבלי ואבדו במחנה שטוטהוף, והוא שחזר אותם לפי הזיכרון. בשירו המובא כאן עולה המודעות לתפארתה של קהילת ליטא בת 600 השנים. השיר רווי תודעה היסטורית. בן פורת פרטמן מודע ליחסי שכנות סבירים ואף טובים שאפיינו את חיי היהודים בצד הליטאים מאות בשנים. כל זה הסתיים כהרף עין החל מ-כז בניסן - מועד הפלישה הגרמנית - ועד לתום הקיץ (תש"א). האשמתו כלפי הליטאים כבדה. הוא פונה אליהם כאל עם, עם כבוד עוון! וכדי למנוע אי הבנות הוא מציין ממש את היסודות החברתיים כולל איליטות חברתיות שהשתתפו ברצח השכנים היהודיים שהיו חלק בלתי נפרד של ליטא. אך לא רק הליטאים בגדו! בן פורת פרטמן הוא יהודי דתי שאינו מהסס להניף אצבע מקטרגת כלפי מעלה ולהביע את חשבון העם עם אלוהיו.

ליטא גיא ההריגה - 600 שנות 'ירושלים' שהמאכלת הכריתה

בחרנו בשורה האחרונה של הבית הראשון בשיר ככותרת לחיבור זה בשל עצמתה. השחיטה המהירה והיסודית לא הותירה אפילו יתום לקדיש, כלומר, היה כמובן צורך עצום באמירת קדיש, ולא נשאר אפילו יתום לכך. כולם נרצחו, גם אלה שהתייתמו מהוריהם נשחטו, גם עליהם לא חסו המרצחים, האבדן מוחלט.

השיר פותח בצירוף המיודע 'השחיטה בליטא'. מלבד הבחירה הסמנטית המובנת של הכותב (שחיטה ולא רצח למשל) בחר הכותב ליידע את הצירוף. הוא אינו מרגיש צורך לכתוב שורה מקדימה כמו למשל: 'בקיץ 1941 רצחו/שחטו הנאצים את היהודים בליטא'. בבחירתו זו הוא בעצם קובע כי ברור לכול לאיזו שחיטה הוא מתכוון, ועל כן הוא יכול להתחיל את השיר כך, ולכל מי שקורא ברור איזו שחיטה היא זו. הביטוי 'ירושלים דליטא' המופיע בבית האחרון לעיל נגזר מכינויה המפורסם של וילנה היהודית 'ירושלים דליטא' ומרחיב אותו בזמן (ל-600 שנה) ובמקום (כל ליטא). להלן נסקור ארבעה עניינים מיוחדים לשיר זה המעצימים את המסר ואת הזעזוע ממה שהכריתה המאכלת בליטא.

1. ה'יד' - מלטפת, רוצחת וזוכרת

למילה 'יד' יש שתי משמעויות: אחת מהגפיים העליונות; מצבת זיכרון. לאורך השיר שלפנינו שזורה המילה 'יד' ככורתת, כמלטפת, כמחבקת, כמשתפת פעולה. היד הרעה:

'לֹא רַחֵם הַיָּד כּוֹרֶת', 'וּמוֹלֵם יַד הַכּוֹרֶת הַנְּטוּיָה', 'כָּלֶם לְטַבַּח נִתְּנוּ יָד' - ידם של המרצחים, מול היד הטובה: אִמְהוּתִי וּבְנוּתִי בְּכָרִיעָה / עַל פִּי הַבּוֹר שְׁחוּחוֹת / בְּיַדִּי יִלְדִיָּהֶן חֲבוּקוֹת", 'אֵין יַד יְהוּדִית מְלַטֶפֶת'. היד הרעה קיימת, הורגת, עומדת מול החוסר של היד הטובה - כמו שלא נותר יתום לקדיש, גם לא נותרה יד יהודית מלטפת. המשמעות של 'יד' בשיר היא כמובן המשמעות של 'אחת מהגפיים העליונות', גם בשימושה המטונימי (נתנו יד), אך נדמה שהמשמעות השנייה, מצבת זיכרון, מהדהדת בשיר - עלינו לזכור גם את היד שנעקרה, היד החסרה, וגם את יד המרצחים.⁴

2. הבורות – מהסוף להתחלה

שלוש פעמים מוזכרים הבורות בשיר, ובאזכורם נחשף מעשה הזוועה מהסוף להתחלה. תחילה מוזכרים הבורות כתשובה על השאלה 'איה היהודים': "אַיִה הַיְּהוּדִים אֵיִה הֵם - / מְאַחֲרֵי הָעָרִים / בְּבוֹרוֹת פְּעוּרִים" - זה המצב כעת, אחרי השחיטה. בהמשך השיר מתוארת ההשלכה לבור, חיים, אפילו ללא ירייה: "חֲזִירֵי יַעַר הַגּוֹיִים / לִיֻּנֵק וְעוֹלָל / עַל הַפְּדוּר חָבֵל / וְהִשְׁלִיכוּם אֶל הַבוֹרוֹת חַיִּים". ובחלק האחרון של השיר - תיאור המצב לפני ההשלכה לבור: "אִמְהוּתִי וּבְנוּתִי בְּכָרִיעָה / עַל פִּי הַבּוֹר שְׁחוּחוֹת / בְּיַדִּי יִלְדִיָּהֶן חֲבוּקוֹת / וּמוֹלֵם יַד הַכּוֹרֶת הַנְּטוּיָה" - במעין 'תנועה לאחור' בן פורת פרטמן משחזר את השלכת היהודים לבור, מן המצב הנגלה לעינינו (או שהיה מודע לו היטב), היהודים המעונים המתגוללים בדמם בבורות, הוא הולך ומשחזר את ההשלכה אל הבור ואת השלב הקודם לו - הכריעה על פי הבור. בקריאת השיר מתבהרת לקורא שלב אחר שלב התמונה האיזומה של כל התהליך של השלכת היהודים לבורות; השיר ממשיך, והתיאור של הבורות חוזר אחורה למה שהביא לתמונת המצב המתוארת בתחילה.⁵

הבורות נמצאים מ'אחורי הערים', תיאור מדויק של הריאליה הליטאית; היער שבו בדרך כלל בוצעה ההריגה בבורות (נרמז בביטוי 'חזירי יער') נושק לערים; היער הוא ה'חצר האחורית' של העיר 'מאחורי העיר', ובו בוצע הפשע. בור נוסף לבור עד לשיטא כולה נתפסת כ'גיא הריגה'; המשמעות כאן אינה מטאפורית, ליטא כולה הפכה לבור עצום, לגיא הריגה.

3. אירוניה מרומזת המבטאת שבר גדול

בתי השיר בנויים מארבע שורות, כל אחד בחריזה א, ב, ב, א. השורה הרביעית והאחרונה בכל בית מסכמת את הנאמר בשורות הקודמות לה. בחלק מן הבתים מפתיעה השורה

4. ה'יד' מופיעה גם בשיר המוצג בהמשך: רצח יהודי פוניבו', 'סית'זין אלף יהודים' להירש אושרוביץ.

5. על הבור בשירי השואה ראו עוד בשירו של הירש אושרוביץ ובשירו של א' אקסלרוד להלן.

האחרונה בתוכנה ביחס לשלוש השורות שלפניה. כבר הבית הראשון המספק בשלוש שורותיו הראשונות פרטים טכניים לכאורה על השחיטה שעברה מהר נחתם ב'לא נותר יתום לקדיש'. הקורא מצפה למשהו שיחתום את נושא התאריכים, אך הוא כבר מובל אל התוצאה הבלתי אפשרית.

אירוניה בעצמה רבה באה לידי ביטוי בבית "שֶׁחֲטוּ בְּלַעַג וּבְרַמְיָה / הַגְּבָרִים לְעֵבֹדָה - רְאוּנוֹהָ / הַנְּשִׁים וְהַיְלָדִים בְּהַמְתַּנְּהָ / לְאַחֹד הַמְשֻׁפְּחוֹת - בִּירְיָה" - אמנם השורה הראשונה מעידה כבר על התוצאה, והתיאור שאחריה נראה תמים לכאורה - למען איחוד משפחות - אך לא זו התוצאה, האיחוד - בירייה! כך גם הבית שאחריו: "חֲזִירֵי יַעַר הַגּוֹיִים / לְיוֹנֵק וְעוֹלָל / עַל הַפְּדוּר חָבַל / וְהַשְּׁלִיכוּם אֶל הַבּוּרוֹת חַיִּים" - בעיני הקורא שלא ידע מה התרחש שם אולי הנתונים הללו מפיחים שביב תקווה - חבל לבזבז כדור על תינוקות ועוללים - אבל מיד באה השורה הרביעית ומפוגגת כל מחשבה חיובית. אכן, חבל היה להם לבזבז כדור, ולכן באכזריותם הם השליכום חיים.

כך גם בבית: "לִיטָא בִּיתִי שֶׁבְּדָרְךָ / קְהֵלוֹת קִדְשׁ עֲתִירוֹת / תּוֹרָה וּמַעֲשֵׂי יְצִירַת דּוֹרוֹת / בֶּן רֶגַע נִמְחוּ וְנִעְקְרוּ" - שלוש השורות הראשונות מתארות קהילות גדולות רבות מעשה ומבוססות, קהילות שעתידן נראה מבטיח ובטוח, אך השורה האחרונה משנה את הציפייה שהתחילה להירקם בעיני הקורא, גורלן - 'בן רגע נמחו ונעקרו'.

המצב המתואר כל כך קשה, ובבתים המובאים בסעיף זה אפשר לזהות בשלוש השורות הראשונות ניסיון של המשורר לצייר אפשרות שאולי הייתה יכולה להיות טובה יותר (למשל, אם חבל על הכדור, אולי לא יפגעו בתינוקות), אך למקרא השורה הרביעית האירונית משהו מתגלים השבר הגדול, ההשמדה, האכזריות.

4. רימוזים מקראיים המעצימים את הזעקה

"דוֹר לְדוֹר יִסְפָּר הַזֵּנוּעוֹת / מִהַ עֲשָׂה לִי אָדָם / מִהַ עֲשָׂה זֶה הָעָם / לְעַמִּי שֶׁבְּצִלוֹ חַי שְׁנוֹת מְאוֹת" - בבית זה אנו מוצאים שני רימוזים ברורים לפסוקים מתהלים. השורה השנייה מרמזת לפסוק בתהלים קיח, ו: "ה' לי לא אירא מה יעשה לי אדם". פרק קיח פותח בהודיה לה: "הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו", ולאחר דברי הודיה אלה מפרט המשורר על מה הוא מודה לה': "מן המצר קראתי יה ענני במרחב יה" - כלומר, בהיותי בצרה התפללתי אל ה', והוא ענני, הוא הוציאני מן הצרה. והוא ממשיך כי לאחר שהוא קרא לה', הוא בטוח מפני הכול, ואף אדם לא יוכל לפגוע בו. ברימוזו לפסוק זה כואב בן פורת פרטמן את המצב שהוא מתאר, שאינו עולה בקנה אחד עם המתואר בתהלים. הוא עורך שינוי קטן ברימוז, והופך את הפועל בעתיד לפועל בעבר, 'מה עשה לי אדם' ולא כמו בתהלים 'מה יעשה לי אדם'. שינוי קטן זה מבטא בעצמה רבה את תחושותיו - ראו מה עשה לי אדם, בעבר,

אני לא יכול להשתמש בפסוק ככתבו, שמשמעותו שאף אדם לא יכול לי. והוא ממשיך ומדייק - 'מה עשה זה העם' - העם המרצח, הנה, הוא עשה את הרע מכל לעמי שבצלו חי שנות מאות'.

השימוש ברימוז מקראי זה מעצים את זעקת המשורר. הוא משתמש בפסוק אופטימי המבטא את ביטחונו המלא של המאמין בה' בכך שהוא יחלצו מכל צרה, ואין אויב שיוכל לפגוע בו, ובשינוי מזערי של זמן הפועל בו הופך את היוצרות. האדם, האויב, פגע בי (אני המאמין בה'?) ואני שואל מה עשה העם, ה'אדם הזה' לעמי.

השורה הראשונה בבית זה מרמזת בחיקוי התבנית לפסוק מתהילים יט, ג: "יום ליום יביע אומר ולילה ללילה יחוה דעת". לכאורה אין אף מילה בשיר שנלקחה מן הפסוק, אך התבנית כאמור היא היוצרת את הרימוז: דור לדור = יום ליום; יספר = יביע; הזוועות = אומר. גם כאן מעצים הרימוז את המסר. בתהילים הפסוק נמצא בתוך פרק הלל לקב"ה על נפלאות השמים. השמים, היום והלילה מואנשים ומספרים את תהילתו של הקב"ה. אולי רמז בן פורת פרטמן לפסוק הבא בתהילים: "אין אמר ואין דברים בלי נשמע קולם" (שם), ובכך מתבטא הכאב ביתר עוז, קולם של הנשחטים לא נשמע. אך גם ברימוז התבניתי יש עצמה של כאב, של ציפיות שלא התגשמו, ועל כן נאלצים האודים המוצלים מאש לספר את הזוועות מדור לדור.

בבית האחרון של השיר מסיים בן פורת פרטמן ואומר שאת שש מאות שנות הקהילה בליטא הכריתה המאכלת בשנת תש"א. הסיום דווקא במאכלת לעומת כל השיר המדבר על היד הכורתת אולי מאזן את הדיאלוג שנוצר ברימוזים להזנחה של העם על ידי הקב"ה. המאכלת שהיא כלי שנועד לשחיטה מוכרת לכל יהודי מסיפור עקדת יצחק: "וישלח אברהם את ידו וייקח את המאכלת לשחוט את בנו" (בראשית כב, י). אולי בשימוש במאכלת דווקא מרמז כאן הכותב כי אולי גם זה ניסיון קשה של האב המקריב את בנו, של הקב"ה המעמיד אותנו בניסיון, הקב"ה בכל זאת אבינו, אבל השורה האחרונה אינה מותירה מקום לספק, שלא כמו בעקדה שבה נאמר 'אל תשלח ירך...' כאן היד נשלחה גם נשלחה - "ויהי ליטא הכריתה". בסיום, כשהרמז לעקדה עולה ו'המאכלת יורדת' מתברר מדוע בחר המשורר במילה 'שחיטה' ולא 'ירי', כפי שבוצע בפועל.

ב. כניסת הגרמנים לוילנה: 'עלה עליהם עמלק'

צבי רודניק⁶

עלה עליהם עמלק

כרעם המת מן הבשורה
והוא כותש חלון ודלת,
פָּרְצוּ לְשַׁעַר עיר כְּתוּרָה.
אֶסְפָּה ראשָׁה. היא מתפַּלֶּלֶת.
מה זְדוּנִי הַבְּהוּב עֵינָם.
שְׁנָאָה סוּמָה דָּמָם טָרְפָה.
מי אַרְרָךְ צֶלֶם אָדָם!?
עיר בְּחַפְזָה תְּרִיסִים הַגִּיפָה.
בֵּית. חֲתוּל שֶׁהֶצְטַנֵּף.
שְׁתִּיקָה רוֹטְנָת, נִיד שְׁפֹתִים.
פְּכוּר פְּרָקִים. פְּרָקִי אִיּוֹב.
כְּשׁוּף הִישַׁע מִן הָאֵין.

עניינו של 'יומן באפר', הספר שבו שובץ שיר זה, הוא שירים על גטו וילנה. הספר יצא לאור בשנת 1946, בנסיבות הבאות: רוז'קה קורצ'ק הפרטיזנית המפורסמת מגטו וילנה ומהיערות (רודניק, נארוץ') עלתה לארץ ב-12.12.1944, זמן קצר יחסית אחרי כיבוש וילנה על-ידי הצבא האדום (13.7.1944). עם עלייתה שרטטה קורצ'ק ברבים את סיפור השמדתה של וילנה היהודית בפרט ויהדות אירופה בכלל. מדובר בסדרת מפגשים עם קבוצות אנשים שונות (המפגש המפורסם ביניהם הינו כמדומה הרצאתה בפני מליאת ועידת הסתדרות ב-1.2.1945, וזאת בעיקר בגין תגובתו של בן גוריון שהחלה בהסתייגות על שדיברה ביידיש, לדבריו 'שפה זרה וצורמת'). לענייננו חשובה עדותה הראשונה ב-3.1.1945 בפני הציבור שאליו הייתה קשורה יותר מכול - 'ישיבת הוועד הפועל של הקיבוץ הארצי' שהתקיימה בקיבוץ גן שמואל (קורצ'ק הייתה חברה ב'השומר הצעיר'). צבי רודניק (ארד; 1909-1994), שהיה אז חבר קיבוץ עין שמר, שמע לראשונה את העדות המזמררת וכתב את הספר 'יומן באפר' בתנופה אחת במספר לילות ללא שינה. זיקתו של

6. רודניק, יומן, עמ' 19.

רודניק לנושא ישירה; הוא נולד בוויילנה והתחנך בה; בה הצטרף ל'השומר הצעיר', ומשם עלה ארצה בשנת 1931. בני משפחתו שנותרו בוויילנה נרצחו בפונאר, והוא לא ידע דבר על גורלם. בעדותה עמדה קורצ'ק על מספר היבטים מזוויעים במיוחד של פונאר. יש לשער כי כותרת ספרה של רוז'קה קורצ'ק 'להבות באפר' שאותו כתבה בשנים אלה קשורה בצורה כזו או אחרת ל'אפר' שבספרו של רודניק.

ה'יומן' שבכותרת הספר איננו מקרי; הספר אכן מנסה לחקות יומן, וניתן לראותו כ'עדות מפויטת', כאמור בעקבות קורצ'ק. השיר 'עלה עליהם עמלק' הוא השיר הראשון בפרק 'שער'; כמו כל שירתו של רודניק, שפתו איננה קלה להבנה (היא עשירה בחידושי מילים פיוטיים [נאולוגיזמים]). ניסוחיו של השיר מתאימים לתיאורי כניסת הגרמנים לוויילנה ('עלה עליהם עמלק').⁷ העיר המדומה כאישה⁸ מגיבה לפריצתם בתפילה ("פָּרְצוּ לְשַׁעַר עִיר כְּתוּרָה / אֶסְפָּה רֵאשָׁה. הִיא מְתַפְּלֶלֶת"), ובהתכנסות פנימה אל הבתים ("עִיר בְּחַפְזָה תְּרִיסִים הִגִּיפָה").

שיר שכולו שאלה רטורית ותיאור של דבר בלתי נתפס מתחילתו ועד סופו

"כְּרַעַם הַמַּת מִן הַבְּשׂוּרָה" - כמו שהמת אינו יכול לרעום, אף על פי שראוי לרעום מן הבשורה, כך פרצו האויבים לשער עיר כתורה; אפשר לראות בצירוף 'עיר כתורה' משמעות של 'עיר וכתר בראשה' - קהילת גטו וילנה הכתורה בכתר או עיר מכותרת במצור - והאויב פרץ לשער. ליתר דיוק, עיר שהייתה כתורה בכתר של תורה ושם טוב ('ירושלים דליטא') הפכה להיות מכותרת במצור. העיר כאמור מנסה להתגונן, להתפלל בדרך המסורתית, אך אינה יכולה להבהוב עינם הזדוני ולשנאה הזורמת בדמם של אויביה.

'מִי אַרְרָךְ צָלַם אָדָם?!' - שאלה רטורית העולה מן התיאור הקודם לה; שאלה טעונה מאוד בשל הצירוף 'צלם אדם' דווקא, ולא 'אדם שנברא בצלם'. שאלה הנזרקת לחלל באמצע השיר ונותרת ללא מענה, כי כנראה אין מענה זולת 'שְׁתִּיקָה רוֹטְנָת, נִיד שְׁפָתַיִם'. בהמשך השיר.

"פְּכֹר פְּרָקִים. פְּרָקִי אִיּוֹב" - ממיקומה של שורה זו, מיד אחרי 'ניד שפתיים' נדמה כי רודניק ממשיך ומשתמש בשיר באיברי הגוף להבהרת כוונתו, במיוחד בבחירתו בשם הפעולה 'פיכור', המצטרף בדרך כלל לאצבעות או למפרקי האצבעות - לפכור⁹ אצבעות זו

7. וילנה נכבשה בסוף יוני 1941 ללא התנגדות. הצבא הסובייטי נמלט מן העיר.

8. לתפיסת וילנה כאישה יש מסורת ארוכה; זלמן שניאור בפואמה 'וילנה' (ד' שניאור, שירים, ב, תל אביב תש"ח, עמ' 358-370) מכנה אותה 'סבתי הגדולה', מוטיב המשמש מוטיב מנחה בפואמה החשובה.

9. השורש ניטה גם בבניין פעל וגם בבניין פיעל.

פעולה המעידה על לחץ, שבר, מתח - אך הוא מיד מבהיר בשימוש במצלול (שאינו מבחין בין כ"ף דגושה לקו"ף): פרקים = פרקי איוב!
אחרי שאילת השאלה הרטורית הנותרת ללא מענה, אחרי התיאור הכל כך קשה של השמדת העיר על אנשיה (=יהודיה) למרות ניסיונותיהם החלושים להתגונן, ואחרי שהמצב הוגדר כ'פרקי איוב', אומר המשורר כי ישע יכול לבוא רק בכישוף ורק מן האין, כי כנראה במצב שכזה אין הישע יכול לבוא באופן טבעי כלשהו, אין לו אפילו ממה להיווצר: "כישוף הישע מן האין".

'עלה עליהם עמלק' - זה המצב המתואר בשיר תוך כאב ושאלת שאלה קשה מאוד הנמצאת באמצע השיר ופולשת לכל אחת משורותיו: "מִי אַרְרָה צֶלֶם אָדָם?!". אכן, המשורר - והוא איננו היחידי - נזקק לשאלות מקראיות נוקבות ביותר - 'עמלק' הידוע לשמצה ו'צלם אדם' שבורך במקור ועתה נתברר שארור הוא כנחש הבראשית.

ג. רצח יהודי פוניבוז':

'טית-זין אַלף יהודים'

הירש אושרוביץ (תרגום מיידיש: אברהם שלונסקי)¹⁰

טית-זין אַלף יהודים

16000 יהודים נרצחו בפוניבוז' דליטא'

א

יָמִים בָּאֵשׁ, יָמִים בָּאֵשׁ,

וְגַם אַפְרָם - הַלֵּיל - בָּאֵשׁ הוּא.

סְמוּךְ לְדֶרֶךְ צֶקוֹן וְדוּי¹¹

עֲצֵי הַיַּעַר יִלְחָשׁוּ.

זֶה יַעַר סֵב, זֶה יַעַר עֵב

סְמוּךְ לְפּוֹנִיבּוֹז' דְּלִיטָא.

בְּעֵצִים וְדוּיִם עֲצִים

10. הופיע לראשונה בלקט שערך שלונסקי: אברהם שלונסקי, שירי הימים, תל אביב תש"ו, עמ' 125-130, במהדורה מיוחדת, מקור בידיש בצד תרגום: הירש אושרוביץ, פוניבוז' שלי.

11. צקון-וידוי = לחש וידוי.

כָּרְעוּ וּפְלוּ, עֲדֵי, הַמְעִיטוּ.
וַיִּסְתַּלְקוּ הַצִּפְרִים,
כִּהְסִתְּלַק נִשְׁמַת הַיַּעַר.
עֲבִים הַכְּבִידוּ, כְּשִׁקִּים
שֶׁנִּגְדָּשׁוּ אִימָה וְסַעַר.

חֲצֵי הַיַּעַר - שְׁכִיב מְרַע.
הַשָּׂאֵר הוּא בֶרֶם-מִנֵּן. עֲרֵבִים.
אֲזֵלָה הַתְּכַלֵּת. כְּבַעֲרָה.
פּוֹשָׁה הָאָדָם בְּשָׁמַיִם.

ב

זֶה יוֹם רֵאשׁוֹן שֶׁל צֶלֶב הַקָּרֶס
בְּפוֹנִיבּוֹ' חִוְרַת-חֻצוֹת.
גּוֹף מֵת שָׂרוּף - הַשּׁוֹק בְּהֶרֶס,
בְּתִיּוֹ - עֻוִית הַמְּפֹלְצוֹת.

עֻוִית שֶׁל קָרֵב אִיוִם-הֶרֶהט
וְשָׁל אִימֵי גָסוּס וְנֹאֹק.
צוֹחֵק בְּנֵינ בְּטֵרוּף-דַּעַת:
'אֲנִי צִינּוֹק.. אֲנִי צִינּוֹק...'

בְּמִשְׁרוֹקֵי-נוֹגְשִׁים נֹקֶבֶת
סֶרְדִּיּוֹט אֶת גְּדוּפִיו מִפְטִיר.
וּבֵין אוֹדִים, פִּלְטַת שְׁלֵהֶבֶת,
צוֹחֵק לוֹ מִשְׁגָּע הָעִיר.

דְּמוֹת יְהוּדֵי עוֹטְיָה, סוֹפְדֵת
עַל שְׁכוּלִים וְתַבְעֵרוֹת.
וַיֵּד גָּסָה, כְּחֻלָּה, מִצְמֵדֵת
פֶּסֶק דִּין שֶׁל מָוֶת אֶל גְּדֵרוֹת.

וְגִסְטָפוֹ בַּחוּץ מוֹבֵלֶת
 'יְהוּדוֹנִים... יְהוּדוֹנִים'...
 וְקוֹל נְהִי... וְקוֹל מַפְלֵת...
 וְקוֹל אֲגָרוֹף עַל חִלּוֹנִים...

ג

מַעִיר לְיַעַר הַמּוֹנִים
 שֶׁל יְהוּדִים בְּהֶלֶךְ צַעַר,
 וְרִדּוֹף קִתּוֹת וְכִידוֹנִים
 בְּפִיק וְכִבֵּד נַח כָּל צַעַד.

כְּבָר אֲלֵפִים הוֹבְלוּ כְּצֹאן,
 וְעוֹד, וְעוֹד יוֹבְלוּ בְּלִי הֶרֶף.
 עַד הִיְהוּדִי הָאֲחֵרוֹן
 קִבְּצוּ לְכָאן לְפָנוֹת הָעֶרֶב.

עוֹרְבִים פּוֹרְחִים בְּקוֹל עֲנוֹת.
 אֲבָק בְּרוּחַ מִתְפָּרֵעַ.
 אֶת שְׁעוֹת הַדָּם הָאֲחֵרוֹנוֹת
 מוֹצִיא הָעֶרֶב הַגּוֹזֵעַ.

עֲמוּד צוֹרַח תִּמְרוֹרִים,
 וְכָל חוֹטְיוֹ יִחְרוֹ-יִצְרָמוּ, -
 כְּמוֹ יִנְסְרוּהוּ מִסוֹרִים,
 כְּמוֹ יִרְטְשׁוּ מֵעִיו בְּרִמָּח,

וְשׁוֹב עֲמוּד, וְשׁוֹב עֲמוּד,
 וְעוֹד מְעֵט וְעַד אֲפָסִים
 הָעֲמוּדִים קִינָה עַל-מוֹת
 יִשְׂאוּ, יִשְׂאוּ כְּעַל כְּנָפִים.

עֲלִים מוֹחִים אֶת הַדְמָעָה
מֵעֵין הַיַּעַר הַדוֹמֵעַ.
חוֹפְרִים אֶתִּים בְּאֲדָמָה,
מִבֵּית הַיַּעַר וְשׁוֹמְעֵי:

אֵיךְ קוֹל גְּפְרִיטֵר¹² מִחֶרֶחַר,
וְקוֹל רוֹבָה מִחֶרֶחַ-נוֹבֵחַ:
'חֲפְרוּ, יְהוּדוֹנִים, מֵהָרִי!
וִירִי! וְיְהוּדֵי צוֹנֵחַ.

אֲזוּ תְבַהֵל לְחַפּוֹר, לְחַפּוֹר
יָד עֵיפָה, רְפָה, הוֹלֵמֶת
שְׁקִיעָה נְשָׁרְפֶת מוֹל הַבוֹר,
אֶל מוֹל הַשַּׁחַת הַתּוֹהֶמֶת.

עָנָן חֶפֶה שְׁחוֹרָה לְאֵט,
וְאֲדָמָה אֲזוּ אֶת כּוֹרֵיהָ
כְּמוֹ מְאֲרֶשֶׁת 'הָרִי אֶת...'
וְקוֹל עוֹרֵב עוֹנָה אַחֲרֶיהָ.

עֲטוּי עוֹפֶרֶת עֵט יִנְשׁוּף,
פְּנִינִים וְחֵיל עֵינָיו יִרְחֹשׁוּ:
'יְבוֹא הַחֶשֶׁךְ וְיִשׁוּף,
נִכְסֵף נִכְסֵפְתִּי אֶל הַחֶשֶׁךְ'.

אֶכֶן הוּא בָּא. וּבְלֵי דְמָעוֹת
עַל יְהוּדִיו בּוֹכָה הַיַּעַר.
'אֹי לְעֵינַי שְׁכָךְ רוֹאוֹת,
אֲבוֹי כִּי יִשְׁמִידְכֶם הַסַּעַר'.

12. גפרייטר - מדרגות הוורמאכט, מקביל, להבדיל אלף אלפי הבדלות, לדרגת רב"ט בצה"ל.

'אבוי, אבוי... רגבי עפר
חוזרים על הקינות האלו.
החשכה תקדור, הנגבר...
קולות יצליפו, יקללו...

ומקברים כבר גח וצף
שחורה של דומיה נצחת,
אך עין לא תניד עפעף,
כבר פג שיוור אחרון של פחד.

'לתוך הבור - הגוזלות!'

ואמהות זרקו, הטילו...
כאלו כך מוכרח להיות
כאלו כך יאה, חלילה.

והיהודים - גושי-לילות
ואמהות - קפאון השלד.
רק אם אחת יוצאת לרקד,
גועה בצחוק, פטורה מילד.

"ילדי, מה טוב! הן טוב, ילדי"!
אֵהָיָה... הֵייתִי... אֵךְ נִדְמִיתִי...
כִּי לֹא נִרְפָּה הוּא הַיְהוּדִי...
כִּי נִטְמָאתֶם, וְלֹא נִטְמָאתִי...

סגרו הדלת אחרי...
עוד ישפך דמכם כדלף...
אשריה, בר־בטני, אשרי!
היטב נשכת את הפלב

וּמְרַחֵק כְּבָכִי יִנְשׁוּף,
זַעַק אַחֲרֵיהָ הַד: הַכ־לֵב!...
מְטַח! - וְזָמַר הַטְרוּף
נְטָרָף, נְשָׂרָף בְּאֵשׁ הַקָּלֵעַ.

הַשִּׁיר, הַגּוּף, וְהַמְּחֹל.
בְּת־קוֹל עוֹמֶמֶת וּמְזוּעֶת.
'יִלְדֵי... אֲשֶׁתִי... יִלְדֵי...'- וְקוֹל
זַעַק לְבָקֵעַ מִן הַדַּעַת.

בְּצוֹ שְׂקֵט וְאֶכְזָרִי
פְּקֻדָּה לְפֶתַע מִשְׁתַּאֲנֵת
וְעֵשֶׂר מְכוֹנוֹת־יָרִי
אֶלְפֵי כְּדוֹר יָרוּ מְנַגֵּד,

וְיַעַר, דָּרָךְ, בּוֹר... אֶתִים
זוֹרְקִים עֶפֶר אֶל בּוֹר הַשְּׁחֵת.
טִית־זֵינן אֶלְף יְהוּדִים...
טִית־זֵינן אֶלְפִים בְּיַחַד...

הירש אושרוביץ, נולד בפוניבז' בשנת 1908. משפחתו שגורשה מן העיר במלחמת העולם הראשונה (הגזרה הרוסית) חזרה אליה בשנת 1921. היה בנעוריו איש 'השומר הצעיר', בגיל עשרים סיים את הגימנסיה העברית בפוניבז', ואת הפקולטה למשפטים באוניברסיטת קובנה ב-1933. החל לפרסם שירה בידיש בשנת 1934 בקובנה, ונודע כמשורר שכתב כל ימיו בידיש (בשנת 1977, מספר שנים אחרי שעלה ארצה מברית המועצות, זכה ל'פרס איציק מנגר על יצירה ספרותית בידיש'). אושרוביץ שהה בקובנה בשנת הכיבוש הסובייטי של ליטא (1940-1941); היה קשור לחוגים הספרותיים כותבי יידיש שפעלו, בצורה כזו או אחרת, תחת חסותו של שלטון זה - 'קבוצת הסופרים היהודים בקובנה', שהתלכדה סביב הביטאון 'דער עמעס' [=האמת], שמדרכו של עולם לא התנגד לשלטון החדש. בתחילת המלחמה אושרוביץ נמלט, הצליח להגיע לקזחסטן ולהיות בחיים שעה שחבריו שנותרו בליטא נרצחו. את השיר 'פוניבז' שלי' המוגדר 'פואמת קינה' כתב באלמא-אטא בקיץ שנת 1942, כשנה אחרי המאורעות האימים. הוא התפרסם בכתב העת המוסקבאי 'צום זיג'

(אל הניצחון), הגיע לתל אביב; רוב היצירה (שלושים מתוך ארבעים ואחד בתים) תורגם לעברית על-ידי אברהם שלונסקי, והתפרסם בקובץ שירי מלחמה שערך אחריה 'שירי הימים' (1946). אושרוביץ היה גאה בעובדה ששירו על פוניבז' תורגם על-ידי המשורר והמתרגם הדגול.¹³

בגלות קזכסטן כתב שירים נוספים המתייחסים למאורעות בעולם היהודי באירופה הבווערת (שיר על מרד גטו ורשה; אלמא-אטא 1943). לאחר חיסול הוועד היהודי האנטי-פשיסטי בברית המועצות (1948) נידון למאסר באשמת פעילות ציונית-לאומית; הוא שוחרר ב-1956 ושב לוויילנה והמשיך בה את יצירתו. ב-1971 עלה ארצה וכתב בה מספר שירים. מ-1934 ועד יום מותו נתפרסמו ספרי שירה רבים שלו.

'פוניבז' שלי' מלמד כי כבר בשלב מוקדם יחסית זה של המלחמה הייתה בברית המועצות ידיעה ברורה למדיי על השמדת קהילות השדה של ליטא בקיץ 1941, בתוכה זו של פוניבז'.

פוניבז' של אושרוביץ

אושרוביץ לא מתייחס בפואמה לאופייה המיוחד של פוניבז' היהודית, לגיוון האוכלוסייה, למוסדות הקהילתיים, לישיבה הגדולה; עניינו של השיר הוא בהרס ובחורבן לכשעצמו. הוא מקדיש שורות להרס התשתית הפיסית של העיר, אך המוקד הוא ללא ספק האירועים ביער. אכן, לא רבות הן היצירות המתארות את הפן הזה של הרציחות בתיאור מופלא שמשלב ריאליזם וסימבוליקה. לרגעים נדמה כי מדובר כאן ממש בשירת טבע; היער קם לתחייה לנגד עינינו (בעוד המובאים בשעריו הולכים ונרצחים). בשילוב הזה שבין טבע להיסטוריה, בין יער לאדם מבצבצת השאלה איך יגיב הטבע להתדרדרותה של ההיסטוריה לשפל המדרגה המוסרי, איך יגיב היער לאובדן צלם האדם. 16,000 העדים שיכלו להשיב לשאלה לא נותרו להעיד.

היער המדובר איננו רק פיסת טבע. היער הוא חלק מהותי מהנוף הליטאי, עד כדי כך שהליטאים הגאים ביערותיהם הכניסו את הצבע הירוק לדגלם (בצד צהוב ואדום). השאלה איך יגיב היער חורגת אפילו מהשאלה הפילוסופית איך מגיב הטבע על רעת האדם, וחוזרת לשאלה היסטורית קונקרטיית, איך הגיבה ליטא? ליטא, שבמעין מיטונימיה מיוצגת על ידי היער? לשאלה זו אין צורך בעדים, הנרצחים הם העדים.

13. לב, סופרים, עמ' 45.

טית-זין אלף יהודים – בבור, ביער, בין אודים

כמו בשיר הראשון במאמר זה, 'ליטא גיא ההריגה', גם כאן אנו מוצאים את היד, את הבור ואת כדורי הירי. כאן כאמור בולט בשילובו הטבע, היער, ואושרוביץ משתמש במאפייניו לתיאוריו הקשים - היער, ציוץ הציפורים, העצים ותכונותיהם - מואנשים והופכים לכלי משחק בידי המשורר לחידוד המסר של השיר. בארבעת הסעיפים שלהלן נציג גם את מוטיב היד וגם את הבורות מופיעים בשיר בנוסף למאפייני היער.

1. היד הגסה והיד העיפה

בשיר זה אנו פוגשים את היד שלוש פעמים: יד גסה, אגרוף ויד עיפה. בפעם הראשונה היד הגסה היא של האויב, החורצת גורל: "יָד גְּסָה, כְּחֶלֶה, מְצַמֶּדֶת / פֶּסֶק דֵּין שֶׁל מוֹת אֶל גְּדֵרוֹת"; בפעם השנייה היא אגרוף הדופק על החלונות: "קוֹל אֶגְרוֹף עַל חִלּוֹנִים...". הבחירה באגרוף דווקא ולא ביד משתלבת ביד הגסה ומצביעה על ניסיון להיאבק, להילחם, כף היד הסגורה - עדיין יש בה כוח, היא דופקת על החלונות, ואין בה כוח אל מול הרשע;¹⁴ ובפעם השלישית היא יד עיפה, יד מבוהלת המצווה לחפור את הבור שאליו תיספה: "אֶז תְּבַהֵל לְחֹפֵר, לְחֹפֵר / יָד עֵיפָה, רָפָה, הוֹלֶמֶת".

2. היער העד

כאמור לעיל ליער יש מעמד מיוחד ביצירה. לא זו בלבד שהוא מסמל את ליטא, אלא הוא מואנש ומתואר כמי שמת יחד עם יהודיו. היהודים המומתים מתאחדים עם היער במעין מימוש של הקביעה הקדומה כי האדם הוא עץ השדה.

3. ציפורי היער, הינשוף והעורבים

היער מטבעו משמש משכן לציפורים בינות ענפיו ועציו הרבים. כאן בשיר הציפורים, נשמתו של היער (ובהשאלה, נשמת הנרצחים), מסתלקות. ובכל זאת יש רמז לעופות - העורב וייצוגיו בתרבות האנושית עם כל תכונותיו השליליות: שחור, בעל קול לא נעים, רמאי, עלול לתקוף. "עוֹרְבִים פּוֹרְחִים בְּקוֹל עֲנוֹת" - העורבים, הנחשבים לציפורים חזקות, אף הם פורחים בקול ענות (חלושה) אל מול הזוועה. בתרבות היהודית העורבים הפורחים מזכירים את הביטוי 'עורבא פרח', משמעות של דבר שאין בו ממש. אולי זו משאלת לב סמויה של הכותב שכל תיאורו זה יהיה כעורבא פרח, ואולי זו התחושה שהחיים שהיו לפני כן הם כעורבא פרח בתארו אסון ושבר כה עצומים.

14. אפשר כמובן לראות באגרוף את יד האויב החזקה.

בהמשך השיר שוב מוזכר העורב: "עֵנָן חֶפֶה שְׁחוּרָה לָאֵט, / וְאֲדָמָה אֶזְ אֶת כּוֹרֵיהָ / כְּמוֹ מְאָרְשֶׁת 'הָרִי אֶת... / וְקוֹל עוֹרֵב עוֹנָה אַחֲרֶיהָ." - מונחים מן הקידושין (חופה, מארשת, הרי את) מלווים בית זה; האירוסין בין האדמה לכורים,¹⁵ ליהודים. החופה שחורה (אולי ענן החופה מורכב מעורבים?) והאדמה מארשת את הכורים, אך באין יהודים לענות לאדמה (בתפקיד העדים בחופה). עונה העורב בקולו הידוע כקול לא נעים, ובוודאי גם דבריו אינם נעימים, אולי גם אינם דברי אמת.

אחרי מענהו של העורב עט הינשוף (הידוע כעוף חכם) עטוי עופרת (של כדורי הירי? להגנתו בתוך היער?), ומעיניו ניבט פחד, אך הוא מגיע אל החושך, שם מקומו, והוא מצפה לחושך כדי לבחון בו את הקשה להבנה - האומנם זו המציאות? בלילה רואה הינשוף ברור וחד, ולכן הוא מצפה לו: "עֵטוּי עוֹפְרֶת עֵט יִנְשׁוֹף, / פְּנִינִים וְחִיל עֵינָיו יִרְחוּשׁוּ: / 'בּוֹא הַחֲשֶׁךְ וְיִשׁוֹף, / נִכְסֶף נִכְסֶפְתִּי אֶל הַחֲשֶׁךְ" - החושך מגיע, והינשוף החכם משכיל להבין שמה שהוא ראה לפני החושך אכן אמיתי: "אֶכֶן הוּא בָּא. וּבְלִי דְמָעוֹת / עַל יְהוּדֵיו בּוֹכָה הַיַּעַר. / 'אוֹי לְעֵינַי שֶׁכֶּף רוֹאוֹת, / אֲבוֹי פִּי יִשְׁמִידְכֶם הַסַּעַר".

בכי הינשוף מוזכר בסוף השיר כדימוי: "וּמִרְחוֹק כְּבָכִי יִנְשׁוֹף, / זַעַק אַחֲרֶיהָ הַד: הֶכֶּלֶב!..." - קולו של הינשוף, כמו של שאר ציפורי הלילה, נשמע כצרחת, ואושרוביץ בחר בבכי הינשוף שיש בו גם חכמה וגם צרחה איומה המבטאת כאב וצער עמוק, במיוחד כשהיא נשמעת בלילה.

אחרי שהציפורים, נשמת היער, הסתלקו, מוצאים את מקומם בו העורבים, ורק לקראת הלילה מגיע הינשוף (המצויד באפשרויות הסוואה שיאפשרו לו להשקיף על הנעשה) כדי לוודא את גודל האסון. מוטיב זה של יערות ללא ציפורים בעקבות הרצח נפוץ למדיי בספרות על השואה, (ואין מקום להאריך). כאן לובש מוטיב זה צורה מיוחדת במינה של שילוב מיני ציפורים ספציפיות בעלות תדמית מיוחדת המעצימה במיוחד את המוטיב הבסיסי.

4. הבור - נחפר, מתמלא ומתכסה - על ידי מי?

הדעת אינה מסוגלת לתפוס את המעמד האכזרי והמשפיל עד עפר שבו עמדו היהודים על פי הבור. תיאורו של אושרוביץ את הבור מתקשה לנקוב בשם החופרים, היהודים שהומתו והושלכו אל הבור שחפרו בעצמם, ולכן אנו קוראים בשיר כי האתים הם שחפרו את הבור או במקרה הקרוב ביותר למציאות - היד העייפה, והם גם כיסוהו. הפקודות בדבר חפירת

15. בחירת הכותב (ליתר דיוק, המתרגם) במילה 'כורים' ראויה לתשומת לב - הכורים מוצאים דברים טובים בתוך האדמה: פחם, מחצבים וכיו"ב, ואילו כאן הכורים כורים בור לעצמם, ובוודאי לא לטובתם.

הבור או כיסויו ניתנו כמובן ליהודים - הכול עם הרקע של היער ותגובותיו לנעשה. העלים מוחים דמעה מעיני היער הדומע על מה שהוא מבין שעומד להתרחש, והתיאור של חפירת הבור הוא: "עֲלִים מוֹחִים אֶת הַדְּמָעָה / מַעֲיֵן הַיַּעַר הַדּוֹמֵעַ. / חוֹפְרִים אֶתִּים בְּאֲדָמָה, / מְבִיט הַיַּעַר וְשׁוֹמֵעַ:" - האתים הם החופרים באדמה, שכן לא ייתכן שיד אדם, יד יהודי, אחזת בהם. והיער שומע את החייל הפשוט שדרגתו נמוכה, הגפרייטר, מחרחר בקולו (שמן הסתם צרוד מרוב צעקות על היהודים) ומצווה על היהודונים לחפור; אין צורך בגנרל! די בחייל עלוב שכזה כדי 'להשיג' את הניצחון הגדול, כדי לרצוח כל כך הרבה יהודים. היער שומע גם את קול הירי וגם את צניחת היהודי לבור: "אֵיךְ קוֹל גְּפְרִיטֵר מְחַרְחַר, / וְקוֹל רוֹבָה מְחַרְה־נוֹבַח: / חֲפְרוּ, יְהוּדוֹנִים, מְהֵרָ! / וְיָרִי! וְיְהוּדֵי צוֹנַח" - הקריאה המבזה 'היהודונים' היא המלווה את היהודי אלי בור. האחרים שעדיין לא הומתו צריכים להמשיך ולחפור, והם חופרים ביד רפה, חלשה, אך הולמת והתהום גדלה ועוד נפערת: "אֲזוּ תְּבַהֵל לְחֲפּוֹר, לְחֲפּוֹר / יָד עֵיפָה, רַפָּה, הוֹלְמַת / שְׁקִיעָה נִשְׁרַפֶּת מוֹל הַבּוֹר, / אֶל מוֹל הַשַּׁחַת הַתּוֹהֶמֶת". האדמה מאמצת את הנופלים אליה, כמו מארשת אותם בלית בררה: "וְאֲדָמָה אֲזוּ אֶת כּוֹרֵיהָ / כְּמוֹ מְאָרְשֶׁת 'הָרִי אֶת...'"

המקום היחיד שבו מתאר המשורר את פעולת היהודים הוא במקום הקשה והכואב ביותר, בתיאור זריקת הילדים לבור על ידי האימהות למשמע הפקודה האיומה: "לְתוֹךְ הַבּוֹר - הַגּוֹזְלוֹת! / ----- / וְאִמָּהוֹת זָרְקוּ, הִטִּילוּ... / כְּאִלוּ כֶּךָ מְכַרְח לְהִיּוֹת / כְּאִלוּ כֶּךָ יָאָה, חֲלִילָה." - לא בכדי אחרי הפקודה הנשמעת לזריקת הגוזלות מגיעה שורה של 'אין מילים', הפסקה בכתובה כמו גם הפסקה בקריאה - אימהות מקבלות פקודה לזרוק לבור את ילדיהן, הייתכן? ובמקום הזה שבו היער שומע הכול והעלים מוחים לו דמעה למשמע פקודות הגפרייטר אין בררה, והאימהות זרקו את ילדיהן. בהמשך השיר מוצגת אם שדעתה נטרפה עליה וכן אם המנסה להתנחם בעובדה שבנה נשך את הכלב (החייל - מה שמבוגרים יותר לא הצליחו לעשות) לפני שנורה, אך אימהות אומללות אלה, כמו כל האחרים נורות ומופלות אף הן אל הבור.

כיסוי הבור נעשה בשיר על ידי היער, הדרך, הבור והאתים - כולם דוממים שאף על פי שראו ושמעו לא יכלו לעשות דבר, והאתים יחד עמם מכסים את הבור על שישה עשר אלף היהודים שבו: "וְיַעַר, דֶּרֶךְ, בּוֹר... אֶתִּים / זוֹרְקִים עֶפְרָ אֶל בּוֹר הַשַּׁחַת. / טִית־זֵיץ אֶלֶף יהוּדִים... / טִית־זֵיץ אֶלֶפִים בְּיַחַד...".

ד. קידוש השם בקלם

משה בן פורת פרטמן¹⁶

טו

[...]

זְכַר עֲמִידָתָם בְּתֵם אֲמוֹנָתָם
הָאֲמוּנִים לְלֹא אֶכְזָב עַד תֵּם נְשִׁימָתָם
לְוֹדָאֵי לְלֹא תִנְאֵי ב'שְׁמַע' קְרִיאָתָם

זְכַר הָרַב עַל תְּלִמִּידָיו הַהוֹלְכִים בְּשִׁירָה
מְחֻזְרִים נְשִׁמָּתָם לְבוֹרְאָה וְיוֹצְרָה
בְּגִדְלָה בְּגִבּוֹרָה בְּקִדְשָׁה וּבְתַפְאָרָה

וְכֹה שָׁרוּ בְּלִכְתָּם לְקִרְאָתוֹ אֲדוֹן עוֹלָם
אֲשֶׁר מָלַךְ בְּטָרֶם כָּל וְיִמְלֹךְ עַד־אֵין־עוֹלָם
וְהוּא לִי וְצוֹר חֲבֵלִי וְלֹא אֵירָא בְּמוֹט עוֹלָם
[...]

הרב בפרק טו שבשירו זה של משה בן פורת פרטמן¹⁷ הוא ככל הנראה רבי גרשון מיאדניק שיחד עם גיסו דניאל מושביץ ניהל את 'בית התלמוד' בקלם על פי שיטת המוסר המיוחדת למקום.¹⁸ בעת השמדת יהודי קלם צעד רבי גרשון לבור וספר תורה בידו. גילוי מופלא זה של קידוש השם לווה בשירת 'אשרינו מה טוב חלקנו ומה נעים גורלנו'.¹⁹ תיאור החזרת הנשמה ליוצרה תואם את השקפת העולם שלהם הרואה את האדם כנור הבריאה ש'בית התלמוד' מהווה מעין שיא שלו.

16. בן פורת פרטמן, זכור, עמ' 46.

17. על משה בן פורת פרטמן ראו לעיל בשיר 'ליטא גיא ההריגה'.

18. על שיטת המוסר המיוחדת של קלם ראו בקובץ זה במאמרו של שלמה טיקוצינסקי.

19. בית קלם, ב, בני ברק תשס"א, עמ' תמ.

רימוזים לתפילות

בשיר שכותרתו 'קידוש השם' פונה בן פורת פרטמן לקב"ה בתבנית החזרת פעמיים בשני הבתים הראשונים:

1. זכור + {משלים, העניין שהוא מבקש לזכור}
2. {תיאור מעשיהם של הנזכרים בשורה הראשונה}
3. {תיאור אופן עשייתם את המעשים}

החזרה על התבנית מעצימה את המסר ומחדדת אותו - זכור את העניין המדובר ואת אופן עשייתו.

בבית הראשון של קטע השיר שהובא התמונה המתקבלת היא כללית - כל מי שעמד בתום אמונתו - ואילו בבית השני מתואר הרב עם תלמידיו שהלכו בשירה. הבית השלישי מפרט את תיאור הליכתו של הרב עם תלמידיו תוך רימוז רב משמעות לפיוט 'אדון עולם'. המשורר פונה לקב"ה שיזכור את 'עמידתם בתום אמונתם' - העמידה מעידה על כוח רצון, אולי התנגדות, אבל גם על המשך תפילת העמידה בשל תמימות אמונתם. המילה 'תום' מופיעה גם בשורה השנייה, תום נשימתם, במשמעות של 'סוף' המקרינה גם על המשמעות העולה מן השורה הראשונה, תום (סוף?) אמונתם. הם, המאמינים ללא תנאי ב'שמע', תפילה הנאמרת פעמיים בכל יום, והפסוק הראשון שבה פונה לקב"ה, אלוקי המאמינים בו, ומבקש שישמע את עמו: 'שמע ישראל ה' אלוקינו ה' אחד'.

הבית השני בקטע הנדון מתאר באופן ספציפי רב עם תלמידיו ההולכים בשירה מתוך אמונה (כאמור, אפשר שיש בו שיקוף המציאות עם הרב גרשון מיאדניק הי"ד) תוך רימוז אולי ל'מודה אני', ושופך אור אחר - הפוך - על המשמעות המוכרת מהתפילה. בתפילה מודה המתפלל לקב"ה בקומו בבוקר: "מודה אני לפניך מלך חי וקים שהחזרת בי נשמתו בחמלה רבה אמונתך" - הקב"ה הוא זה המחזיר לאדם את הנשמה בכל בוקר מחדש. כאן בשיר הרב ותלמידיו ההולכים בשירה מחזירים את נשמתם לבוראם ויוצרים. הניגוד הנוצר מן הרימוז לתפילת מודה אני ומן הרעיון של החזרת הנשמה התואם את השקפת העולם של 'בית התלמוד' מעצים במיוחד את המסר העולה מן השיר.

בשורה השלישית שהגדרנו לעיל בתבנית כתיאור אופן משתמש בן פורת פרטמן ברימוז לתפילה שלפני קריאת שמע: "כולם אהובים, כולם ברורים, כולם גיבורים וכולם עושים באימה וביראה רצון קונם וכולם פותחים את פיהם בקדושה ובטהרה בשירה ובזמרה ומברכים ומשבחים ומפארים ומעריצים ומקדישים וממליכים...". בשורה הנדונה בשיר אנו מוצאים את התבנית שלקח בן פורת פרטמן מן התפילה ואת שיבוץ שמות פעולה

המתבססים על המילים מן התפילה המסומנות בהדגשה. הוא הוסיף 'בגדולה'. בעצם הרימוז הזה מבטא בן פורת פרטמן בצורה חזקה מאוד את המסר העולה בהכרח - כל אלה שהולכים אל מותם אהובים, גיבורים, עושים באימה רצון קונם - ובכל זאת - מחזירים נשמתם מתוך נאמנות להשקפת עולמם הרואה במוות שכזה 'גדולה'.

הבית השלישי מחזק עוד יותר את המסר הקשה - תערובת של קידוש השם כצו וכמצווה עם צד של קטרוג - העולה כאן ברימוז האמור לפיוט 'אדון עולם'.

בשורה הראשונה מעמיד המשורר את 'אדון עולם' כמי שאליו הלכו הנספים, בשונה מן הפיוט ששם הצירוף משמש פנייה לקב"ה.

הפיוט ממשיך: "אשר מלך בטרם כל יציר נברא", ואילו כאן בשיר: "אֲשֶׁר מֶלֶךְ בְּטָרֵם כָּל וְיִמְלֹךְ עַד־יְיָ עוֹלָם" - הושמט הצירוף 'יציר נברא' ותחתיו תוחם בן פורת פרטמן את זמן מלוכתו של הקב"ה, עד שהעולם חדל, 'עדי-אין-עולם'.

בשורה האחרונה מחבר בן פורת פרטמן כמה חלקי משפטים מן הפיוט: "והוא אלי וחי גואלי וצור חבלי בעת צרה... בידו אפקיד רוחי בעת אישן ואעירה. ועם רוחי גווייתי ה' לי ולא אירא" - פרטמן מוותר על הכינוי 'אלי' ומצמצם אותו לביטוי דומה צורנית ל'והוא לי', הוא מבטא את מבטחו בכל זאת בזהירות בכתבו 'צור חבלי' ומסיים תוך ציון העובדה שהעולם אמנם מתמוטט, אבל הוא במה שמצטייר כמעין פרדוקס בכל זאת אינו ירא: "והוא לי וצור חבלי ולא אירא במוט עולם".

גם בשיר זה כמו בשיר הפותח את החיבור נראה כי בן פורת פרטמן מציג בשיריו שאלות לא פשוטות על הקשר בין הקב"ה לעמו, אך יחד עם מידה של ציניות העולה משיריו, ולמרות המצב הקשה במיוחד המתואר בהם הוא חוזר ומצהיר על איזשהו ביטחון בסיסי בקב"ה.

ה. הפורט התשיעי

א' אקסלרוד (תרגם מידיש יהושע טן-פי)²⁰

קִדְשׁ לַיהוּדִים שְׁהוּבְלוּ מִגָּטוֹ קוֹבְנָה לְפוֹרְט ה־9 בְּשַׁעַת 'הָאֶקְצִיָּה הַגְּדוֹלָה' ב־28 בְּאוֹקְטוֹבֶר .1941.

אֶפֶל הוּא הַלִּילָה. מֵעַל הָרְקִיעַ
עֲצֻבוֹת פְּרוּשָׁה. לֹא זִיק שֶׁל כּוֹכֵב.
הַחֶשֶׁךְ מְחוֹמֵת הַגָּטוֹ יִבְקִיעַ
מוֹרָא עַל הַיהוּדִים נִקְלְעוּ בּוֹ בַּכָּף.

20. גרפונקל, קובנה, עמ' 266-267.

אוֹתָנוּ כָּלְנוּ כְּלֹאוֹ, לֹא הִבְדִּילוּ
 בֵּין זָרִם וְחוּג, רַעֲיוֹן, מִפְּלֶגֶה.
 הַטְּלֵאֵי הַצְּהַב מִתְנוּסָס עַל כָּל מַעִיל הוּא
 זֶה סִמּוֹל הַגִּטּוֹ, גְּלוּת, מוֹעֶקֶה.

מִבְּתִינוּ גִרְשָׁנוּ נִרְדָּפִים עָלֵי חֶרֶב,
 אֲלֻצוֹנוּ לְנִטְשׁ אֶת הַכֹּל לְהַפְקֵר
 שְׂרוּיִים בְּבִדְיוֹת, מְזִי רַעֵב וּמְזִי טָרֶף
 וְאִין מְנַחֵם, אִין מְגֵן, אִין עוֹזֵר.

אֲמוֹת אַחֲרוֹת נִגְדָנוּ הַסִּיתוּ,
 עוֹרְרוּ הַיְצָרִים לְפָרְעוֹת וּפְשָׁעִים.
 כָּל יוֹם גִּרוּשִׁים עַל רְאֻשֵׁינוּ הִנְחִיתוּ
 'מִשְׁלוּחִים' אֵלַי קִבֵּר הַפּוֹרֵט הַתְּשִׁיעִי.

יְהוּדִים הַשְּׁלָכוּ לְבוֹרוֹת שְׁנַחֲפָרוּ,
 הַפְּשָׁטוּ עָרוּמִים כְּבִיּוֹם הַנִּלְדָם.
 נֶאֱצִים טְמֵאִים בְּרוֹבִים בָּם קִצְרוּ...
 וְכֵךְ הֵם מְצָאוּ בְּאִמָּה אֶת מוֹתָם.

אִם בְּפָנַי 'הוֹפֵטְמָן' כְּרַעָה, בְּכִי מֵרָה.
 בְּקִשָּׁה חַחִיִּים לְבָנָה הָעוֹלָל.
 קוֹל צְחוּק מְלַגֵּג נִשְׁמָע וְקוֹל יְרִי...
 הָאִם נִפְלָה עַל בְּנֵה הַחֲלָל.

גְּדוֹל הַיְגוֹן וְהַצַּעַר פִּי כִּמָּה -
 הִרְדִּיפוֹת, הִרְצִיחוֹת, יְסוּרֵי מְכַאוּבִים.
 כָּל אֶחָד מֵאַתָּנוּ שָׁכַל אִי־מִי שְׁמָה:
 אֲשֶׁה וּבָנִים וְאַחֹת וְקָרוֹבִים.

אֲמָהוֹת וְאָחִים, מִן הַכִּי חֲדָלוּ!
 חֶרֶף פָּצַע בְּלֵב הַשׁוֹתֵת וְהוֹלָם.
 חֲזָקוּ וְאֲמָצוּ וְקוּוּ וְיַחֲלוּ!
 יְבוֹא יוֹם נִקְם, יוֹם נִקְם וְשָׁלָם!

תאריך הכתיבה לפי גרפונקל הוא 27.12.1941.²¹ מעט אחרי האקציה הגדולה בגטו קובנה (ז-ח במרחשוון תש"ב). אקסלרוד כתב בגטו כמה שירים פשוטים ביידיש שהתייחסו לפורענות שהמיט הגטו על יושביו ולהווי המיוחד שצמח בו. לא הצלחנו לגלות פרטים על המשורר שככל הנראה נספה בגטו.²² בשיר זה עורך המשורר את חשבון הגטו ואת חשבונה של יהדות קובנה מרגעי הגירוש, עזיבת הבתים, ועד ל'אקציה הגדולה', אחת מן הטראומות הגדולות הבולטת על רקע השואה בכללותה.

תקווה מתוך השאול

השיר 'הפורט התשיעי' מתאר את רצח היהודים כמעט ללא אמצעים ספרותיים מתוחכמים. החריזה היא המאפיינת השלטת בשיר זה, והתיאור הפשוט בחריזה פשוטה מבטא בעצמה רבה את המצב הנורא. מעין תיאור סדור של מה שקרה; הפתיחה בלילה - מטפורה מוכרת לחושך מהותי - אפל ופורש עצבות מאפילה על השיר כולו; היהודים כלואים ומושפלים, נרדפים, רעבים ובודדים - ואף אחד לא עוזר. כך הגיעו המשלוחים אל הפורט התשיעי, שם הושלכו היהודים לבורות, עירומים, אימהות על בנים, לקול צחוק הנאצים.²³ מתוך הצער והיגון, מתוך ייסורי המכאובים, במקום לחזק את הצער ולבכות את האסון קורא אקסלרוד לתקווה: 'חֲזֹקוּ וְאַמְצוּ וְקוּוּ וְיַחֲלוּ! / יְבֹא יוֹם נְקָם, יוֹם נְקָם וְשָׁלֵם!'

ו. המְדַרְכָּה וְהַכְּבִישׁ

חנה חייטן (תרגמה מאידיש: אטה גוז)²⁴

'שְׁמַעֵי שְׁכֵנֹתַי', פִּזְנָה הַמְדַרְכָּה / בְּגֵאוֹה וּבִיְהִרָה / אֶל הַדֶּרֶךְ הַבְּלֹתִי סְלוּלָה: / אֵת בּוֹצֵצִית וּמְזֻהָמֶת וְתִסְלַחֵי לִי, / וְאַנִּי נְקִיָּה וּמְבָרִיקָה / לְעֵינַיִם מִמֶּשׁ תֵּאוֹה / פְּעָמַי בְּיוֹם מְטֹאטְאִים אוֹתִי / וְאוֹתָךְ מְתִי, אָנָּה הַגִּידִי לִי? / עָלֵי מְטִילִים אֲנָשִׁים מְהַדְרִים / וְגַם אֲנָשֵׁי צָבָא / בְּמַדָּים מְפֹאָרִים, / כָּלֶם שְׂמַחִים, / מְתַבְּדָחִים וְצוֹחֲקִים, / הָאֵם זְכִית פֶּעַם לְכַבּוֹד כְּזֶה? / הָאֵם יְכוּלָה אֵת לְהַרְגִישׁ אֵת זֶה? / וְכִי עָלֶיךָ בְּמִטּוֹתָא, / מִי כְּבָר יְכוּל לְלַכֵּת / עַל דֶּרֶךְ בּוֹצֵצִית

21. גרפונקל, קובנה, עמ' 266-267.

22. בניגוד לשירי גטו אחרים שנקלטו בקבצים של שירי גטו, מציין גרפונקל כי השיר 'הפורט התשיעי' נמסר לו אישית על ידי המשורר (גרפונקל, יהדות ליטא, עמ' 329). בירור באיגוד יוצאי ליטא לא העלה פרטים נוספים על המשורר. לבקשתנו, הנשאלת - רחל לויין, עורכת ביטאון האיגוד 'גחלת' ואוצרת הארכיון, ביררה, אך לא העלתה דבר.

23. תיאור הבור ואופן הריגת האימהות המתחננות על חיי ילדיהן בולט גם כאן כמו גם בשירים שהוצגו לעיל.

24. חלק מן השיר - שירים מגטו שבלי, תשס"ג, עמ' 68-69 (יצא ביוזמת יוצאי הגטו). גרסה מלאה - גחלת, אדר תשס"ו, עמ' 33.

ומלכלכת? / מזי רעב, בלויי סחבות, / שזורעים לארכה דמעות. / תודה לאל, שבינינו
 מפרידה / לפחות תעלה צרה'. / והדרך - דרך אבנים קשה, / אף לגמרי לא טפשה, / כף
 ענתה למדרכה: / 'אם היתה לך, שכנתי, / מקצת תבונה / היית בודאי גם מבינה, / שגאותך
 וכבודך הם בשבילך / ההפך - רק בוש, / בהגיון לחשב נסי / מי נהנה היום מנקיוןך? /
 הגידי מי? / רק כאלה שירו באלפי בני אדם, / רק כאלה ששפכו נהרות של דם, / רק כאלה
 ששדדו ונהגים / מנכסיהם של אחרים - / אלה הולכים עליך בשמחה וברנה, / ותודה לאל,
 שעלי / לא נשמעים ליילי רוצחים, / עלי אכן הולכים / קרועי בגדים ויחפים, / אבל תדעי
 שמאשרת אני ומרצה / שעלי צועדים שבויי מלחמה / ויהודים, מרכב של דם נקיים. /
 ולכן פעבר הרבה שנים / אשאר רק אני בזכרון האנשים. / אותך כלל לא יזכירו, ישכחו, /
 ורק עלי יצביעו ויספרו. / 'כאן, ילדי בשורות של 5 צעדנו / תחת משטר מתעלל ואכזר,
 / והדרך היא ששמעה וראתה כל דבר. / ולכן על אף חיינו המאוסים והמרים / את הדרך.
 העדה היחידה / נזכר לעולמים'.

חנה חייטין-וינשטיין התגוררה עם אימה בחדר קטן ברובע 'קווקאז' שבגטו שבלי. ביום
 עבדה בבית החרושת למברשות ובלילה כתבה את שיריה. נושא מרכזי בשירתה הוא גורלה
 של האישה היהודית וסבלה.²⁵

אין ציון זמן מדויק לגבי כתיבתו, אך הגזרה האוסרת על הליכה על מדרכות המתוארת
 בשיר באה מיד אחר הכיבוש הגרמני, לפני הכניסה לגטו בספטמבר 1941.²⁶

שיח דרכים – ציניות וחרוזים

בשיר מיוחד זה מאנישה חנה חייטן את הדרכים ומדובבת אותן. הדרכים מתווכחות
 ביניהן מי מהן טובה יותר - זו שדרכו עליה החיילים במדים המפוארים או זו שדרכו עליה
 השבויים מזי הרעב. הסיטואציה המתוארת בשיר מתעלמת לכאורה מן האנשים ושמה
 במרכז את הדרכים, הדרכים המושפעות מן ההולכים עליהן, הדרכים שנשארו עדות למה
 שהיה במלחמה. אין זה דו-שיח אלא התגרות מצד המדרכה הגוררת אחריה תשובה של
 דרך האבנים הקשה.

25. גרפונקל, יהדות ליטא, עמ' 218.

26. ירושלמי, פנקס, עמ' 34. תיאור הגזירה: "...האיסור להשתמש במדרכות. הגזרה הזאת מעליבה ומכאיבה באופן
 נורא. היהודים הולכים כצל בנטותו בצדי הרחוב, והנוצרים הישרים מתביישים. הרגלים נגפות באבנים הנושרות
 והבולטות מהרצפה, סגולה לקלקל את סולי [=סוליות] הנעלים, שאין להם עכשיו תקנה מפני חוסר עור, ואת
 הערדלים שקשה מאוד למצוא תמורתם. מאליה מתעוררת השאלה: איך יעמוד רוב הציבור בגזרה זו בחורף,
 כאשר השלג יתערם בצדי הרחוב?... " (פיק, רשימות, עמ' 103).

המדרכה לועגת לדרך הבלתי סלולה על כך שאיננה נקייה ומבריקה כמוה ושעליה מטיילים רק אנשים מהודרים. בסיום דבריה המדרכה מודה לאל שמפרידה בינה לבין דרך האבנים תעלה צרה (תעלת הניקוז). תגובת דרך האבנים עונה על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון תוך ניצול דברי הלעג של המדרכה כחרב פיפיות נגדה והצגת שאלות רטוריות המעצימות את טיעוניה. נעמיד את טיעוני דרך האבנים מול דברי המדרכה:

המדרכה	טיעוני דרך האבנים
וְאֲנִי נְקִיָּה וּמְבֻרְקָה	מִי נִהְנֶה הַיּוֹם מִנְקִיּוֹנָךְ? / הַגִּידִי מִי? ²⁷
עָלִי מְטִילִים אֲנָשִׁים מְהֻדָּרִים / וְגַם אֲנָשִׁי צָבָא / בְּמַדִּים מְפֹאָרִים	רַק כְּאֵלֶּה שִׁירוּ בְּאַלְפֵי בְּנֵי אָדָם, / רַק כְּאֵלֶּה שִׁשְׁפָּכוּ נְהָרוֹת שֶׁל דָּם
כָּלֶם שְׂמֻחִים, / מִתְבַּדְּחִים וְצוֹחֲקִים	רַק כְּאֵלֶּה שִׁשְׁדָּדוּ וְנִהְנְוּ / מִנְכַּסְיָהֶם שֶׁל אַחֲרִים - / אֵלֶּה הוֹלְכִים עֲלֶיךָ בְּשִׂמְחָה וּבְרִנָּה
הָאֵם זְכִית פֶּעַם לְכַבּוֹד כְּזֶה? / הָאֵם יְכוּלָה אֶת לְהַרְגִישׁ אֶת זֶה?	וְתוֹדָה לְאֵל, שְׁעָלִי / לֹא נִשְׁמָעִים לִילֵי רוֹצְחִים
וְכִי עֲלֶיךָ בְּמִטּוֹתָא, / מִי כִּבֵּר יְכוּל לְלַכֵּת / עַל דְּרֹךְ בּוֹצִית וּמְלַכְלַכֵּת?	עָלִי אֲכֵן הוֹלְכִים / קְרוּעֵי בְּגָדִים וַיְחַפִּים, / שְׁעָלִי צוֹעֲדִים שְׂבוּיֵי מִלְחָמָה / וַיהוּדִים, מְרַבֵּב שֶׁל דָּם נְקִיִּים.

אחרי שבנתה את טיעונה לתלפיות מגיעה דרך האבנים למסקנה: "וְלֹכֵן כַּעֲבַר הַרְבֵּה שָׁנִים / אֲשָׂאָר רַק אֲנִי בּוֹזְרוֹן הָאֲנָשִׁים. / אוֹתָךְ כָּלֵל לֹא יִזְכִּירוּ, יִשְׁכַּחוּ, / וְרַק עָלִי יִצְבִּיעוּ וַיִּסְפְּרוּ. / 'כָּאן, יְלָדֵי בְּשׁוּרוֹת שֶׁל 5 צְעֵדָנוּ / תַּחַת מִשְׁטֵר מִתְעַלֵּל וְאֲכֹזֵר, / וְהַדְּרֹךְ הַיָּא שִׁשְׁמָעָה וְרֵאתָה כָּל דְּבַר. / וְלֹכֵן עַל אֵף חַיִּינוּ הַמְּאוּסִים וְהַמְּרִים / אֶת הַדְּרֹךְ. הַעֲדָה הַיְחִידָה / נִזְכּוֹר לְעוֹלָמִים'". דרך האבנים מנצלת אפוא אמצעים רטוריים ועונה למדרכה תשובה מתוחכמת המעמידה את דבריה של המדרכה באור אפלולי תוך שימוש מחוכם בדברי המדרכה עצמה והפיכתם נגדה.

27. שאלות רטוריות אלה, התשובה עליהן ברורה - המרצחים. אף על פי שהמדרכה ציירה את ההולכים עליה באור חיובי ואת ניקיונה תיארה כתוצאה של עבודה, מטאטאים אותה פעמיים ביום, מצליחה דרך האבנים בדבריה להפוך את הקערה על פיה; הניקיון בא מכורח הנסיבות - צריך לנקות את הדם שנשפך; אנשי הצבא במדים מפוארים - כך הם מתלבשים כדי לכסות על פשעיהם. הם שמחים - שמחתם באה בשל ביות היהודים וכן הלאה.

דו־שיח שכזה עשוי להיתפס לא רק כהמחשה חזקה לסיטואציה משפילה ולא אנושית, אלא גם כמטפורה כוללת למציאות האיומה בכללותה; המציאות המתוארת כ'כביש אינסופי הרווי בדמים ובדמעותיהם של יהודים ושבווי מלחמה...'²⁸.

ז. בית הסהר האדם

משה שוב²⁹

דְּמִדּוּמִים בְּתֵא הַכֶּלָּא,
מְעִיק, קוֹדֵר - הַכֶּל אָפֵר
הַפְּנִים לוֹ עַל שׁוֹנְאֵינוּ
מְשׁוּעִים לְזִיק שֶׁל אֹר.
רַעַם! מְרַחֵק הַרְעִים,
רְקִיעַ אֲנַחָה הַשְּׁמִיעַ -
כָּבֵר הָיוּ זְמַנִּים כְּאֵלָה -
עוֹד נֹזְכָה קֶצֶם יִגִּיעַ

המחבר משה שוב היה מורה ציוני בשבלי; בוגר ישיבת פוניבז' שפנה לציונות וסיים סמינר יהודי למורים בקובנה.³⁰ השיר נרשם מפיו של דב שילנסקי. שילנסקי אף תיאר בספרו את נסיבות כתיבת השיר וגורלו.³¹

ב'בית הסוהר האדום' בשבלי נכלאו יהודים רבים על-ידי המיליציות הליטאיות (פרטיזנים), מיד אחרי הכיבוש הגרמני, בחודשים יולי-אוגוסט 1941, לפני הגירוש לגטו. העילה הישירה לחבישת היהודים בכלא הייתה האשמה בקומוניזם. הם עברו שם השפלה ורעב, ורוב

28. גרפונקל, יהדות ליטא, עמ' 212. אין פירוט מי כתב את הדברים, ואפשר שאלו דברי העורך.

29. שירים מגטו שבלי, תשס"ג, עמ' 168. התרגום לעברית כנראה של דב שילנסקי.

30. ראו עליו בזיכרונותיו של בנו, גדעון שוב - שוב, בשביל, עמ' 17. דב שילנסקי מספר על גורלו: "משה שוב נמנה עם המעטים שיצאו חיים מבית הסוהר הזה. הוא שרד את הגטו עד סמוך לשחרור, אך לא זכה לראות את רגע הגאולה...". (בספרו (שילנסקי, חשכה, עמ' 172 הערה 23) שילנסקי מספר על בנו של משה שוב, גדי, שהיה איש בית"ר ואצ"ל וקיבל משילנסקי את השיר: "מזכרת לילדיו שגדלו בארץ ללא סבא". על מסירת השיר לגדעון שוב, ראו: שוב, (לעיל) עמ' 46-47.

31. על נסיבות כתיבת השיר ועל הכליאה בבית הסוהר האדום סיפר דב שילנסקי: "...בין העצורים בתא היה המורה משה שוב. בוקר אחד דקלם בפנינו שיר שחיבר בלילה. השיר הרעיד את הלב ונשמר בזיכרוני עד היום. השיר מתאר את מצבנו העגום בתא הכלא, אך היה בו עידוד: רעם מרחוק הרעים, רקיע אנחה השמיע - כבר היו זמנים כאלה - עוד נזכה קצם יגיע" (שילנסקי, חשכה, עמ' 78).

הנכלאים נרצחו; המחבר שהצליח לשרוד העביר את השיר שחיבר לעידוד הכלואים לגטו. תחושת האופטימיות היחסית הטבועה בשורות האחרונות מקורה באי-הידיעה שהייתה בשלב זה על גורל יהודי ליטא ועל הצפוי להתרחש בעתיד הקרוב; בנסיבות אלו היה מקום לעידוד שהימים הקשים יעברו כפי שחלפו ימי פורענות אחרים בתולדות ישראל.

מ'שוב מגייס את השמים, את הרעם ובעקיפין אף את הברק (זיק של אור). מתוך הכלא האפל שומעים הכלואים רק קולות, ולכן הם שומעים את הרעם ואת אנחת השמים. הם אינם יכולים לראות את האור של הברק. גיוס הטבע רומז למסקנה-תקווה שמובעת שוב בסוף השיר. הטבע שהכרנו ממשיך ומתקיים למרות הכול, ואפילו מן הכלא האפל אפשר להרגיש זאת. מעניינת הקביעה 'כבר היו זמנים כאלה'; העם היהודי כבר שבע תלאות בעבר וקם ואויביו נפלו, וכמו שהטבע ממשיך ומתקיים (ואפילו משתתף בצער: "רקיע אנחה השמיע"), כך גם הפעם - "כְּבָר הָיוּ זְמַנִּים כְּאַלֶּה - / עוֹד נִנְכָה קֶצֶם יִגִיעַ". דומה כי משפטים מלאי תקווה כאלה אפשר היה להשמיע רק בימים הראשונים שלאחר הפלישה. ההפנמה מה עמוק היה השוני בין הקטסטרופה שנמצאים בה בתחילתה לבין הצרות הקודמות של העם היהודי הגיעה עדיין למודעות של הכלואים בבית הסוהר האדום.

ח. רצח יהודי טלז

שרה אליצור-ריטוב³²

הַחֲלוֹם חֲלַמְתִּי, כִּי נִצְלַתִּי
מִרוֹצְחֵי עַמִּי? לֹא!
הֵן רָאָה רְאִיתִי אֵיךְ נִשְׁדְּדוּ
אָבִי וְאָחִי מֵאֵתִי.

מִלְחַמַת דָּמִים אֵימָה
הַתְּלַקְחָה בְּמִזְרַח הָאָדָם
וְכָל הַפְּמִלְיָה שֶׁל מַעֲלָה
הַחֲרִיֶּשֶׁה וְתַדָּם.
שָׁמַשׁ בְּמָרוֹם לְטָפָה בָּחַם
עַת מַחְנֵה הָאוֹיֵב הִכָּה בְּאוֹן

32. מתוך: אלפרוביץ, ספר טלז, עמ' 354-355.

את השבויים מבני העם,
החף מפשע' גדול וקטן.

הסתער האספסוף כחיה מיער
על המגדים והחלשים ומרבי הצער
בטרם השיג טרפו, חמתו בו בערה³³
נהם ושאג בשלפו חרבו מתערה.

הפה ימין ושמאל מבלי לחמל
את הילדים הפעוטים שבכו בקול
ואת הזקנים אשר נרמסו בחול,
ויגדל קצפו, לא חשב לחדל.

'כף לך לכל הרוחות
יהודי, נבזה מכל האמות,
שירו, רקדו במחול'³⁴
עד לא ישאר מכם זכר של עם'.

כף היתה היהודי טרף לפריץ חיות
כלבים הסיתו עליו במאות
ויקרעו נתחים מבשרו החי
ודם נקי נשפף עד בלי די...

ילדים קטנים העמידו בשורה
על יד הבורות הפתוחים במערכה
לעיני האמהות השמידום ברציחה,
גלגלת בגלגלת כעל הסלע נפצה
לב האם נקרע
הדמע נבלע

33. בכמה מקומות בשיר יש שינויים קלים בין הכתוב בספרה של שרה אליצור-ריטוב (כפי שהעירנו בנה, בנימין אליצור) לבין ספר טלו. בשיר כתבנו את הכתוב בספרה ובהערות את הכתוב בשינוי בספר טלו. בבית זה בספר טלו כתוב: בטרם השיג טרפו, חמתו בו בער / נהם ושאג בשלפו חרבו מתער.

34. בגרסה בספר טלו: שרו, רקדו במחול השטן.

בְּתוֹךְ הַנְּפֶלֶשׁ הַפְּצוּעָה,
יַעַן קוֹל הַבְּכִיָּה אֲסוּרָה.

וּבְקָעוֹ הַדְּמָעוֹת וְעָלוּ מִבְּפָנַיִם
אֶל לֵב הַשָּׁמַיִם וְצַבְעָם הָאֲדִים
וַיִּשָּׂא הַרוּחַ אֶת הָאֲנָחוֹת
מֵעֵמְקֵי הַלְּבָבוֹת.³⁵

וַיִּשְׂאֲלָה אַחַת אֶת הַמּוֹחַ נִקְרָה
עַל מָה וְלָמָּה גּוֹרְלָנוּ הַרְעָה?
מָה פִּשְׁעוֹ הַפְּעוּטִים הַקְּטָנִים?
לָמָּה נִסְגְּרוּ שַׁעְרֵי הַרְחָמִים?

הָעֵינַיִם נִשְׂוֹאוֹת לְמְרוֹמִים
אֵי שָׁם בְּעוֹלָמוֹת הָעֲלִיוֹנִים,
תָּרוּ, בְּקִשׁוֹ עֵינַיִם לְאֲלָפִים
אֶת מֶלֶךְ מַלְכֵי הַמַּלְכִּים.

וּמִתּוֹךְ צַפְיָה וַתַּעֲיָה
נִאֲבָדָה הַתְּקוּהָה
כִּךְ נִרְצָחוּ גַם הָאֲמָהוֹת
וְאִין מִי שִׁיקוֹנָן עַל הַהֲרוּגוֹת...

דָּם קְדוֹשִׁים יָרַד תְּהוֹמוֹת
דָּם טְהוֹרִים עָלָה מִהַבּוֹרוֹת
פָּרַץ כְּמַעֲיָן וְשִׁטְף³⁶ שְׂדוֹת
בְּגוֹיּוֹת אָדָם נִמְלָאוּ יַעֲרוֹת

בְּחֻלְלֵי עַמָּנוּ נִתְעַשֵּׂר הָעוֹלָם
וּבְדָמָם הִפְרוּ אֲדָמָתָם.

35. בספר טלז: מהלֵבָבוֹת הַעֲצוּרִים.

36. בספר טלז: וְהַשְּׁטִיף.

מְתִי יִשֵּׁב לְצַרְיוֹ הַנֶּקֶם
אָדוֹן הָעוֹלָם יוֹצֵר הָאָדָם?

קוֹל אָחִי בּוֹקֵעַ תּוֹךְ הַדָּם:
מְתִי יִקְיֵץ הַקֶּץ -
לְמִשְׁחִיתִי הָעוֹלָם?...
נִקְמָה, נִקְמָה תּוֹבֵעַ הַדָּם!...

שרה אליצור (ריטוב) הייתה בעת השואה נערה שהתגוררה בטלז (בוגרת הגימנסיות 'תרבות' ו'יבנה') והצליחה לשרוד, לאחר שאיכר ליטאי הצפין אותה יחד עם דודה ומספר בני משפחה. את חוויותיה מהתקופה הקשה היא העלתה בהיותה במחבוא, בעברית רהוטה, על דפי יומן ששמרה, ולימים הובא לדפוס.³⁷ בספר הופיעו גם השירים שכתבה,³⁸ ובהערה נאמר כי: השירים נכתבו על ידי המחברת בנדודיה מגיא ההריגה לארץ ישראל. השיר שהובא כאן מתאר את הזוועות כפי שנזכרו וכולל תיאורים מציאותיים לחלוטין, השאובים מן היומן וידועים גם ממקורות אחרים.³⁹ השאלות הקשות אף הן הועלו ביומן.⁴⁰

דם נקי נשפך עד בלי די – עד מתי?

כאמור, בין דם לדם שואלת אליצור-ריטוב בשיר שאלות קשות, שאלות מתריסות. היא מתארת את הרצח, אך בשירה זה מתואר גם המצב שהיה בגטו לפני ההריגה בכורות - המכות שהוכו השבוים המעונים, ההתעללות שהייתה נחלתם. ארבעת הסעיפים להלן מתארים את מאפייני השיר הקשה שלפנינו.

37. אליצור-ריטוב, פרקי יומן; כיתה, פרופ' שולמית אליצור, הוסיפה בשיחה פרטים: שליטתה בעברית הייתה מופלאה; בבואה ארצה באניית מעפילים שליטה זו הצילה אותה מלכידה על ידי הבריטים. כשעגנה אנייתה בנמל וכולם ירדו ממנה, שררה המולה, והבריטים ניסו להפריד בין המעפילים לבין תושבי המדינה בדברם עמם עברית. אף על פי שלא היה לה סרטיפיקט, ובשל העובדה שדיברה עברית רהוטה, נתנו לה לעבור והיא המשיכה בעלייתה ארצה. כשנשאלה שרה כיצד זה ששורות כאלו ושירים כאלו נכתבו בעברית, תמחה על עצם השאלה - ברור היה לה ששירים צריכים להיכתב בעברית. בעיזבונה של אליצור-ריטוב נמצאה תעודת חבר באגודת הסופרים העבריים באיטליה. בעת שהותה שם (לקראת ההפלגה לארץ) הייתה המשוררת היחידה שכתבה ודיברה בעברית.

38. אליצור-ריטוב, פרקי יומן, עמ' 141-146.

39. למשל ההפרדה בין הנשים לגברים: "אחרי שקלא וטריא החליטו לשחרר את הנשים הביתה ואת הגברים לשלוח ליער ריין. את הזקנים (מבני שבעים בערך) גם כן לשחרר. אז התחילו הפרידות. כמה קשה היה לנו להיפרד מיתר בני המשפחה... אני הלכתי עם אמא" (שם, עמ' 30).

40. למשל: "צפינו לאיזה נס שיקרה, אך שום דבר לא קרה. לא נכמרו רחמי האלוקים על עמו ולא אבה לשמוע לו. כנראה יותר מדי חטאנו לו, אף כי לא ברורים היו לנו חטאותינו... על כך קצרה בינתנו להבין את כוונות בוראינו..." (שם, עמ' 34).

1. שיר אדום כדם

הדם והצבע האדום הם המוטיבים המובילים בשירה של שרה אליצור-ריטוב. כבר הבית השני צובע את הרקע באדום: "מִלְחַמַּת דָּמִים אֵימָה / הַתְּלַקְחָה בְּמִזְרַח הָאָדָם", ובשתי השורות הבאות באותו בית נאמרת אמירה חזקה מאוד, אמירה שיש בה מן השאלה הרטורית, אפילו שהיא ללא סימן שאלה - מדוע וכיצד כל הפמליה של מעלה לא עשתה דבר - "וְכָל הַפְּמִלְיָה שֶׁל מַעְלָה / הִחְרִישָׁה וְתָדַם." בבית השביעי מתואר היהודי שמוסתיים עליו כלבים וקורעים מבשרו, ואז: "וְדָם נָקִי נִשְׁפָּךְ עַד בְּלֵי דֵי...". צבע השמים הופך אדום בשל דמעות האימהות שילדיהן נרצחו מול עיניהן: "וּבְקִעוּ הַדְּמָעוֹת וְעָלוּ מִבְּפָנַיִם / אֶל לֵב הַשָּׁמַיִם וְצָבְעֵם הָאֲדִים".

הבית הארבעה עשר כולו רווי בדם: דם קדושים, דם טהורים ודם הפורץ כמעין ושוטף⁴¹ את השדות: "דָּם קְדוּשִׁים יֵרֵד תְּהוֹמוֹת / דָּם טְהוּרִים עֲלֶה מֵהַבּוֹרוֹת / פֶּרֶץ כְּמַעַיִן וְשִׁטְף שְׂדוֹת", שהוא מוטיב מציאותי לחלוטין. הבית הבא מספר כי דם הנרצחים הפרה את האדמה, ובבית האחרון מרמזת אליצור-ריטוב לרצח הבל ולפסוק: "קול דמי אחיך צועקים אלי מן האדמה" (בראשית ד, י) בשורה: "קול אחי בוקע תוך הדם". ברימוז זה בעצם מבין הקורא כי ברור וידוע מי הרוצח (כמו שהקב"ה ידע שקין הוא הרוצח בשאלו שאלה זו), והציפייה היא שהוא יקבל את ענשו, שתהיה נקמה, כמו שכתוב בשורה האחרונה של השיר, כי הדם תובע אותה.⁴²

2. שאלות המנקרות את המוח

לאורך השיר זרועות שאלות קשות מאוד: "וּשְׂאֵלָה אַחַת אֶת הַמוֹחַ נִקְרָה / עַל מָה וְלָמָּה גּוֹרְלָנוּ הֶרְעָה? / מָה פִּשְׁעוֹ הַפְּעוּטִים הַקְּטַנִּים? / לָמָּה נִסְגְּרוּ שַׁעְרֵי הַרְחָמִים?" ; לקראת סוף השיר, אחרי כל התיאור הקשה, נשאלות השאלות: "מִתִּי יֵשִׁיב לְצַרְיֹו הַנְּקָם / אֲדוֹן הָעוֹלָם יוֹצֵר הָאָדָם?" - הציפייה לנקם המתוארת בשורה האחרונה של השיר מתרחבת גם לציפייה לסופם של משחיתי העולם: "מִתִּי יִקְיֵץ הַקֶּץ - / לְמִשְׁחִיתֵי הָעוֹלָם?...". השאלות בשיר מגיעות אחרי שנאמר בתחילתו כי הפמליה של מעלה שותקת, והשיר בעצם פונה אליה גם בתיאור וגם בשאלות המזעזעות הנשאלות כמעין תמימות מוגזמת, ובכך כוחן הרב.

41. 'דם פרץ כמעין ושוטף שדות' - מעבר לעצמתו הספרותית יש בביטוי זה גם תיאור של דם מוחשי; קבורת הנרצחים בקבר אחים הייתה חפווה, והדם אכן בצבץ מן האדמה.

42. בשיר ישנם רמזים נוספים לדם, למשל בשורה "גְּלַגְלַת בְּגַלְגַּלַת כְּעַל הַסֶּלַע נִפְצָה" או בשורה "בְּתוֹךְ הַנֶּפֶשׁ הַפְּצוּעָה" - המילה 'דם' אינה מוזכרת אך בקריאת שורות אלה הדם בוודאי נראה לקורא.

3. היכן הוא אדון העולם?

העיניים בשיר מחפשות את מלך מלכי המלכים, פמליה של מעלה מחרישה, התקווה אבדה, ובכל זאת קיימת הציפייה מבורא העולם שינקום בצריו ויביא את הקץ למשחיתי העולם. השיר מתאר את תחושת הייאוש וההזנחה, אך אינו מתריס כלפי מעלה, הדברים נאמרים באיפוק יחסי, אך בהחלט יוצרים תחושה שתבוא הנקמה.

4. מ'לא נותר יתום לקדיש' ועד 'ואין מי שיקונן על ההרוגות'

בשיר הפותח מאמר זה הודגשה במיוחד השורה 'לא נותר יתום לקדיש'. הרעיון המצמרר הזה חוזר גם בשיר הנדון אלא שכאן מדובר בקינה ולא בקדיש. בבית הבא אחרי תיאור רצח הילדים לעיני אימהותיהם ואת הדמעות העצורות בעיניהן, ואחרי השאלות הקשות שבהן גם 'למה נסגרו שערי שמים' וכן אחרי העיניים המחפשות את מלך מלכי המלכים, ואז אבדה התקווה, כי גם האימהות נרצחו, ואין מי שיקונן עליהן (כי ילדיהן נרצחו לפניהן): "וּמְתוֹךְ צִפְיָה וּתְעִיָּה / נֶאֱבְדָה הַתְקִוָּה / כִּךְ נֶרְצְחוּ גַם הָאִמָּהוֹת / וְאִין מִי שְׂיִקוֹנֵן עַל הַהֲרוּגוֹת...".

סיום

קבוצת השירים שהובאה כאן הוקדשה לקיץ 1941 בליטא. שירים אלו הם חלק מקבוצה רחבה של מה שנוהגים לכנות 'שירי שואה'. יצוין כי אף על פי שנכללו כאן שירים מספר שנכתבו בגטו, אין אלה שירי גטו במונח המקובל שאותם אפיין בצורה כה מוצלחת שלום אילתי:

הגטו שר שירים, ושרק התאוּשש מן ההלם הראשון, פשטו שירי הגטו. הם היו מבוססים על נעימות מוכרות אשר הותאמו להן מלים חדשות, והעבירו אותם בהתמכרות האחד לשני. שרו על הכול, לא פסחו על אף אחד מתחומי המציאות החדשה. התיאורים היו לעתים נאיביים, סנטימנטליים, לפעמים בקול של קינה מרירה, אך גם בהומור ובתקווה לימים טובים יותר. הם היו כמעין דף קשר חשאי של חבורה נרדפת המעודדת את עצמה. כדרך ילדים היינו מן הראשונים ששיננו את מלותיהם והעתקנום בשקידה על-גבי דפים פנויים למחצה...⁴³

אפיון מוצלח יותר של קובץ השירים שהובא כאן נשען על דברי מישה לב הכותב על הירש אושרוביץ שנזכר למעלה: "כל סופר רציני הוא, במידת מה, גם היסטוריון".⁴⁴ מן

43. אילתי, הנהר, בפרק 'שירי גטו, מקהלה ותזמורת'.

44. לב, סופרים, עמ' 40.

השירים הבודדים שהצגנו כאן בין שנכתבו בסמוך לקיץ 1941 ובין שנכתבו אחריו עולה תמונה אחידה וברורה של קיץ שהחל כקיץ של שגרה והפך לזוועה. חלק מהשירים קשורים לשלבים הראשונים של היווצרות הגטאות וחלק של הרצח המיידני בבורות ההריגה; תמונה היכולה לשמש עדה למשוררים שחוו את זוועות הקיץ בין במראה עיניים ובין בשמיעה מכלי ראשון מיד לאחר מעשה והנציחו אותן בשיריהם. המחברים ושומעיהם היטיבו לדעת כי אין מדובר בשירה לשמה, אלא בדרך ביטוי מיוחדת לומר את הדברים ואף לשמרם, כלשון ניצולי שאווליי:

רוב השירים בקובץ זה ידעו המחברים ששרדו לשמור בזכרונם, וחלק לא מבוטל מן השירים, שהיה שגור בגטו בפיהם של רבים, הועלה על הכתב על ידי אלה שזכו להשתחרר. מכל מקום, שירים אלה לא היו דברי שירה לשמם, כי אם מאמצים לתאר במילים את מה שלא ניתן לתאר במילים, לא אז ולא עכשיו. אלה הם הניסיונות לקרוא שמים וארץ לעזרת שרידי הקהילה של גטו שבלי ובכלל, באימי המצוק והכיליון. לפיכך שמא ראוי לקרוא את התיבה 'שיר' שחוזרת ונשנית בעמודים הבאים, לא כפשוטה כי אם כלשון עדות מתהום המעמקים למראות למוראות של אותם הימים הנוראים של השואה הגדולה.⁴⁵

אכן, התקווה הנשקפת בכל זאת בחלק מהשירים, הקריאה להמשיך הלאה ולקוות לטוב וגם הציפייה לנקם מפיוחות בקורא השיר (או בשר אותו באותה תקופה) תקווה עמומה להמשיך ולחיות למרות האסון הנורא מכול. על כל דיון בזיקה שבין שואה לשירה מרחפת כצל אמרתו המפורסמת של הפילוסוף תיאודור אדורנו מ-1949 כי "אחרי אושוויץ אי אפשר לכתוב עוד שיר לירי".⁴⁶ מבלי לנקוט עמדה בקשר לצדקתה היחסית של עמדה זו מסתבר כי כבר בתוך קיץ 1941 בליטא לא

45. שירים מגטו שבלי, תשס"ג, עמ' 10.

46. או: "לכתוב שירה אחרי אושוויץ זו ברבריות". פרימו לוי, בהתייחסו לדברי אדורנו, אמר כי "אחרי אושוויץ אי אפשר לכתוב שירה וספרות אלא אם מדברים על אושוויץ". שנים מאוחר יותר חזר אדורנו מאמירתו הנזכרת ואמר כי "ייתכן שהייתה זו טעות לקבוע שאחרי אושוויץ לא ניתן עוד לכתוב שירה". ואכן, נראה כי המספרים והמשוררים את השואה הם שהופכים לערוץ הזיכרון המרכזי לאשר היה (א' ניר, 'דק לומר כי היה לילה', אתר משרד החינוך: cms.education.gov.il/NR/rdonlyres/BDA7E689/RakLomar.doc, תאריך הורדה: ינואר, 2013).

פשוט היה לכתוב שירה לירית. מי שכתב לא שאל את עצמו מדוע כתב, אך משכתב ראה בעדות ובזיכרון מטרה נעלה, השירה הפכה לעד!⁴⁷ ראוי לסיים בשורות של אברהם סוצקובר ששירתו קשורה בוילנה ולא נותחה במאמר זה ב'שירו של משורר יהודי ב'1943'.⁴⁸ שאל: "האני המשורר האחרון באירופה? / האשיר למיתים, אם אשיר לעורבים?" ובמעין תשובה צין: "אני לנגוניהם שנותרו הנוטר". המשורר הוא נוטר הזיכרון!

רשימת קיצורים וביבליוגרפיה

אילתי, הנהר	ש' אילתי, לחצות את הנהר, יד ושם 1999.
אליצור-ריטוב, פרקי יומן	ש' אליצור (ריטוב), בירי ובמסתרים – פרקי יומן, ירושלים תשמ"ו.
אלפרוביץ, ספר טלז	י' אלפרוביץ (עורך), ספר טלז (ליטא), תל אביב תשמ"ד.
בן פורת פרטמן, זכור	מ' בן פורת פרטמן, זכור, בני ברק.
גרפונקל, קובנה	ל' גרפונקל, קובנה היהודית בחורבנה, ירושלים תשי"ט.
גרפונקל, יהדות ליטא	ל' גרפונקל [עורך], יהדות ליטא, ד, תל אביב תשמ"ד.
ירושלמי, פנקס	א' ירושלמי, פנקס שבלי – יומן מגיטו ליטאי, ירושלים תשי"ח.
לב, סופרים	מ' לב, סופרים ואמנים בני דורי, שמיר 2006.
סוצקובר, כינוס	א' סוצקובר, כינוס דומיות, תל אביב תשס"ה.
פיק, רשימות	א' פיק, רשימות מגיא ההרגה, תל אביב תשנ"ח.
רודניק, יומן	צ' רודניק, יומן באפר, תל אביב 1946.
שוב, בשביל	ג' שוב, שוב בשביל החיים, רעננה תשע"א.
שילנסקי, חשכה	ד' שילנסקי, חשכה לאור היום: מאבקו של צעיר ציוני בליטא ובמחנות, ירושלים תשס"ו.

47. על הסוגיה בכללותה ראו: S. Gubar, *Poetry after Auschwitz: Remembering what One Knew*, Bloomington IN 2003.

48. סוצקובר, כינוס, עמ' 126.